

## אבות ואמהות

עוד התורה מספרת לנו על קבורתם של האבות והאמהות במערת המכפלה, בחברון. גם בתלמוד ובמדרשים<sup>2</sup> אנו מוצאים כן. כלב השתטח על קברי אבות שבחברון.<sup>3</sup> קדמונינו ידעו גם שה"אבות דרך הסב הן קבורין".<sup>4</sup> וידעו גם שלכל אחד ואחד מהם היה מדור מיוחד: „אמר ר' שמואל בר נחמן: שם ועבר היו מהלכין לפני מיטתה [של שרה] וראו איזה שיית מופנה לאבינו אברהם וקברו אותה בדיוטירין שלי".<sup>5</sup> גם חבנית המערה לא היתה נעלמת מהם „כמדת החיצונה כך מדת הפנימית" או „כמדת עליונה כך מדת התחתונה".<sup>6</sup> יוסף בן מתתיהו מזכיר „מצבות זכרון" שנבנו ע"י אברהם והבאים אחריו.<sup>7</sup> ובפעם שניה הוא מזכיר ש"מצבות קבורותיהם נראות בעיר הזאת עד היום הזה והן עשויות שיש יפה, לכבוד ולתפארת".<sup>8</sup> הרמב"ם עם בני ביתו השתטחו על קברי האבות בחברון.<sup>9</sup> כל הנוסעים העבריים ומציני הקברים מזכירים את מערת המכפלה והקבורים בה, והרי רשימותיהם:

אבל מדינת חברון היתה בהר<sup>10</sup> והיא חריבה היום. ובעמק בשדה המכפלה שם העיר היום, ושם הבמה הגדולה שקורין ש' אברם והיא היתה כנסת היהודים בימי ישמעאלים. ועשו הגויים שם ששה קברים על שם אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה ואומרים לתלעים שהם קברי האבות ונותנין שם ממון. אבל אם יבוא יהודי שם שיתן שכר לשוער של מערה ויפתח לו פתח ברזל שהוא עשוי מבנין אבותינו, וירד אדם למטה במדרגות ונר דלוק בידו, וירד למטה במערה אחת ואין שם כלום. וכן השניה, עד שיבוא אל השלישית והנה שם ששה קברים: קבר אברהם ויצחק ויעקב, ושרה ורבקה ולאה זה כנגד זה ועל קבריהם חתומים אותיות חקוקות באבנים. על קבר אברהם

1 בראשית כ"ג, י"ט; כ"ה: ח'—ו'; ל"ה: כ"ז—כ"ט; מ"ט, ל"א; נ': ו'—י"ג.

2 עירובין נ"ג, א'; סוטה י"ג, א'; בר"ר נ"ח, ד'; ירוש' יומא ס"ג, ה"א.

3 סוטה ל"ד, ב'.

4 ירוש' תענית מ"ד, ה"ב.

5 בר"ר ס"ב, ג' (הוצ', טהעאדאר) עמ' 675 ועיין התערות שם.

6 בבא בתרא נ"ח, א'.

7 קדמוניות א', י"ד, י"ז, כ"ב; ב', ח', ב'.

8 מלחמות ד', ט', ז'.

9 י. ז. חורובין, א"י ושכנותיה, עמ' 250 הערה 100.

10 והלא אין חברון נתונה אלא בהר" (בר"ר, ס"ד) וכן „ונחל אשכול הוא לצפון ההר ששם

חיה חברון... ועתה העתיקו העיר מן ההר" (כו"ט, רצ"ט).

חקוק „זה קבר אברהם“ ושל יצחק „זה קבר יצחק בן אברהם אבינו“ ושל יעקב „זה קבר יעקב בן יצחק בן אברהם אבינו“, ועל האחרים „זה קבר שרה“, „זה קבר רבקה“, „זה קבר לאה“. ובמקרה מדליקין שם עששית אחת בכל יום ויום ובכל לילה ולילה על הקברים. ושם חביות הרבה מלאות עצמות מישראל שהיו מביאים שם מתייהם בימי ישראל, כל אחד ואחד עצמות אבותיו, ומניחין אותן שם עד היום הזה. ר' בנימין מטורילח, מ"א

והלך לחברון והנה על המערה היכל גדול שבנה אברהם אבינו. ויש בו אבנים גדולות. שבעה ועשרים או שמונה ועשרים לראש פינה וכל אחת כמו שבעים אמות. ונתן למי שמפתח בידו. של המערה. זהב להביאו לבית קברי אבות ופתח לו. והנה על הפתח צלם וג' כוכין בפנים. ואמרו היהודים שבעכו (1) הזהר כי שמו ג' פגרים בתחילת המערה ואומרים, הם האבות, ואינם. ושומר המערה אמר לו—הם. והוסיף לו עדיין זהוב להכניסו למערה. ופתח לו. ואמר: מעולם לא הנחתי שום גוי ליכנס בזה השער. והביא נרות והכניסו בפנים וירד במעלות וקודם זאת המערה מבחוץ ירדו בחמשה עשר מעלות ובא לתוך מערה רחבה מאד ובאמצע המערה פתח בקרקע והקרקע כולו סלע וכל המערות הם בחלל הסלע ועל אותו פתח שבאמצע מונחים חתיכות ברזל עבים ביותר. ואין אדם יכול לעשות כזה אם לא מלאכות שמים. ורוח סערה יוצא מן הנקבים שבין ברזל לברזל. ולא היה יכול לבוא בניירות שם והבין ששם האבות והתפלל שם. וכשהיה שוהא על פי המערה היה רוח סערה יוצא ומשליכו לאחוריו.

ר' מתתיה מרגנשבורג, 83–84.

חברון... אברהם יצחק ויעקב 11 בה למשמרת.

קברי אבות, 34

וראיתי קברי אבותינו הצדיקים שבחברון.

ר' יעקב ב"ר נתנאל חכהן, 3

ובחברון נכנסתי אני יעקב בחזקת תועה בתוך המערה שבנו הכומרים בשקר להטעות העולם, חצי שבנה יוסף הצדיק, ואחרים אומרים שבנאו שלמה המלך, אחר חצי הבית בנו כומרים תועבה, היא מדינה, היא מערת המכפלה, והתל הראשון שהיה בימי דוד נחרב, ולשם מקום שנוצר ממנו אדם הראשון, ועל כן לוקחין עפר משם ובונים הבתים. ולא יחסר ממנו, וכל שעה מלא. והאוצרות בנויות בתוך. ואומרים הכומרים: אלו הן אוצרות של האמהות וכשירצו התועין ליכנס בהם, לא יכנס כי

11 על מסורה זו שרק האבות (ולא האמהות) קבורים במערת המכפלה, ראה מה שהעירותי

ב„ציון“, עמ' רביעי, עמ' 101.

אם יחידי עם הנר, כי ירידה גדולה היא. ולשם ששה קברות, מצד אחד שלשה ומצד אחר שלשה, ואומרים לתועים: אלו הן אברהם, יצחק, יעקב, שרה, רבקה, לאה, ושקר הוא, כי יש כותל גדול חזק בסיד ותרסים בין הקברות חדשות ובין שער של מערת המכפלה, ואין להם רשות לסתור אותו, כי פעם אחת סתרו הכומרים חלון קטן שבו, ויצא הרוח והמית את כולם, וסתמו אותו חלון. והאבן שהוא קרוב לשער, שלמה המלך בנה אותו.

ר' יעקב בר' נתנאל הכהן, 11

ומשם הלכנו לחברון. והביא ראש הגולה חותם בידו מאת המלך ומאת מחמט טעותם הוא אכליפא, ונכנס האיש לבדו ולא יכלנו ליכנס. ובאנו אל הצבע, אני ור' סעדיה ור' טוביה, אמרנו לו: אנו מארץ מרחקים באנו להתפלל אל המקום הזה ולהשתטח אל מקום אשר דרכו בו אבותינו. ויאמר לנו האיש: התעכבו עד למחר ואז ב"ה תכנסו ונתעכבנו. והלך הוא וסיעתו, ונכנסנו בחצי הלילה כי בא השוער בשבילנו, וירוצו כמו כ"ד מעלות במקום צר אשר אין דרך לנטות ימין ושמאל, וראינו שם מקום בית המקדש. וראינו שם ג' ציונים והמקום נעשה מיום שש מאות שנה, והוא אצל המערה, ונשתטחנו שם ובקשנו רחמים.

ר' שמואל בן ר' שמשון, 29

בחברון ראיתי מערת המכפלה, אשר שם אדם וחוה אברהם ושרה יצחק ורבקה יעקב ולאה.

מנחם בר' פרץ החברוני, 86

בחברון מערת המכפלה שם אדם וחוה אברהם ושרה יצחק ורבקה יעקב ולאה [חוץ מהמערה אבנר בן נר וישי אבי דוד]

ר' יעקב שלח ר' יחיאל מפריז, 83

בחברון שם מערת המכפלה קברי אבות וחברון החדשה הנה היא סמוך למערה. וחברון הקדומה היתה למעלה בהר, 12 שם בית הקברות לישראל. תוצאות ארץ ישראל, ג"ח

ונחל אשכול הוא לצפון ההר ששם היה חברון ומערת האבות הקדושים ע"ה היא למזרח... שהרי סביב המערה מרובע רבוע גדול. חומה גבוהה מאבני המקום בית המקדש, ומקובל שזהו מבנין שלמה ע"ה. כסתור ופרח, רצ"ט—ש

בחברון אדם וחוה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה.

קבלת צריקי ארץ-ישראל, 83

## ובחברון אברהם יצחק ויעקב. 18

ר' יוסף בר נחמן, 86

חברון... ומקום המערה הוא שדה בחצי חברון והישמעאלים בנו עליו מוסקיאה כמנהגם, ועשו חומה על פי המערה ועשו שם חלון קטן שמשם מתפללין היהודים ולשם נזרקין מעות ומיני בושם... שמעתי כי על קבורת אברהם ושרה בתוך המוסקיאה יש א' מנורת זהב עם אבנים טובות ועל קבורת יצחק ויעקב ורבקה ולאה יש מנורת כסף עם אבנים טובות ועל קבורתם יש מנורת זהב ומשי ורקמה.

משולם בן מנחם מוולסרה, 108—109

הייתי במערת המכפלה ויש עליה בנין גדול של ישמעאלים, וכבוד גדול ואימה יתירה נוהגים הישמעאלים במקום ההוא, ובאים מכל מלכות ישמעאל להשתטח שם. ובתוך המערה עצמה, אשר בה קבורים האבות, לא יכנס שם לא יהודי ולא ישמעאלי, אבל עומדים הישמעאלים למעלה ודרך ארובה משלשלים למטה אבוקות דולקות שמדליקים שם תמיד בתוך המערה. והבאים להשתטח שם מן הישמעאלים מתנדבים מעות ומשליכים בתוך המערה דרך הארובות ההן. וכאשר ירצו לקחת המעות משם, משלשלים בחבלים גזר קטן בתול אל תוך המערה, ולוקח המעות ועולה. כך ספרו אלי קצת היהודים שם. וכל חברון ושדותיה ומגרשיה הם של מערת המכפלה. ובכל יום מחלקים לחם ונוזיד ערשים או תבשיל אחר של קטנית לעניים, בין לעניי ישמעאל או יהודים או ערלים, לכבודו של אברהם אבינו. וחלון קטן יש מחוץ לחומה אשר על גב המערה, ואומרים שהחלון ההוא יורד למטה נגד קברו של אברהם אבינו ושם ניתן רשות ליהודים להשתטח ולהתפלל נוכח החלון ההוא. אכן, תוך החומה אשר על גבי המערה לא יכלו להכנס, ואני התפללתי נוכח החלון הקטן ההוא.

ר' עובדיה מברטנורא, 126—127

חברון... הלכתי להתפלל על קברי אבות. והנה הישמעאלים יש להם ארמון גדול על מערת המכפלה. עם ה' שערים לארבע רוחותיו. וקרוב לשער אחד שהוא סמוך לבית השר יש חור ששם מתפללים היהודים, אומרים שהוא מגיע עד תוך המערה.

ר' משה באסולת, י"ב, א'.

חברון... והלכתי ביום ובלילה עד שנכנסתי בחברון אל מקום מערת המכפלה כ"ג אדר בצהרים, וכאו אלי השומרים, שהם שומרים המערה, ובאו לנשק ידי ורגלי ואמרו אלי: „בוא ברוך יי, אדוננו וכן אדוננו“.

ובאו לפני שנים זקנים מהשומרים כנסת אברהם, והם היותר חכמים וגדולים וממונים על כל השומרים והם המוציאים והמביאים בכנסת ושופטים בחברון, ולקחו אותי בידי והעמידוני על קבר אחד ואמרו לי: „זה קברו של אברהם אבינו“. והתפללתי במקום ההוא עד שהשלמתי התפלה. ואח"כ הראו לי בצד השמאל כנסת קטן. יש בו קבר שרה אמנו. ובאמצע, בין קבר אברהם וקבר שרה, היא כנסת תפלת הישמעאלים. וממעל לראש של אברהם קבר יצחק. בכנסת הגדולה וסמוך לקבר יצחק קבר רבקה, ממעל לראש קבר שרה. ומתחת רגל קבר אברהם ציור קבר יעקב, בכנסת גדולה אחרת. וסמוך לציור קבר יעקב ציור קבר לאה, כנגד קבר שרה. ואחרי כן נתתי להם צדקה, עשרה פרחים, למען יקנו הזית. ואח"כ אמרתי להשומרים, כי זה הציור אינו אמת; והאמת, כי אברהם יצחק ויעקב הם במערה תחת הארץ, ואינם קבורים על הארץ. והשיבו אלי: „כנים דברייך“. ואמרתי להם: „תראוני המערה“. והלכתי עמהם, והראו לי פתח דלת המערה בפי הבאר, ויש נר אחד דולק ביום ובלילה בבאר ההיא. והורידו הנר תוך הבאר בחבל, וראיתי מפי הבאר פתח דלת כקומת בן אדם, והאמנתי כי היא המערה בודאי, ושמחתי בלבי, ושלחתי הישמעאלים מפני, והתפללתי על פי הבאר עד שהשלמתי התפילה.

עבור החכמה

ואחרי כן קראתי השומרים הזקנים שבהם ואמרתי להם: „אין זה פתח המערה. יש בה פתח אחרת“. והשיבו לי: „כן הוא. בזמן קדמון היה פתח המערה באמצע כנסת הגדולה אשר בה ציור קבר יצחק“. ואמרתי להם: „תראוני מקום הפתח ההוא“. והלכתי עמהם, והסירו הבגדים מקרקע הכנסת והראוני מקום פתח הדלת, והיה סגור באבנים גדולות ועופרת, ולא יוכל שום אדם להסיר הבניין ההוא. ואחרי כן אמרתי להם: „תכסו הקרקע ההוא בבגדים“, ושאלתי אותם: „יש לכם ידיעה מי בנה פתח המערה?“ והוציאו לי ספר אחד וקראו אותו בפני ואמרו: בספר ההוא, כי מלך אחד בנה פתח המערה אחר שלקחו הישמעאלים בית המקדש מן הנוצרים, והמלך ההוא משנה למחמד, וגם: המלך ההוא שלח ד' אנשים במערה, וכל אחד מהם בידו נר אחד, ועמדו בתוך המערה כמו שעה אחת, ויצאו אחרי כן ומתו שלשה מהם חכף צאתם מהמערה, והרביעי עמד אלם עד יום השלישי. והמלך אשר שלחו שאל אליו: „מה ראית תוך המערה?“ ואמר להם: „כי אני ראיתי אלו הציורים, היינו אברהם אבינו במטה במקום הציור הקבר העליון אשר עשו, וסביב למטת אברהם אבינו נרות סביב סביב, וספרים הרבה, ומכסה מטחו בבגדים נאים. וסמוך לאברהם אבינו שרה אמנו, ויצחק ורבקה ממעל לראש אברהם ושרה, ויעקב אבינו ולאה

אמנו, מתחת לרגל אברהם ושרה אמנו, ויש נרות סביב סביב על המטות, ויש על המטה מן המטות דמות איש לאיש ודמות אשה לאשה. והנרות אשר היו בידינו כבו, ובמערה אור גדול כמו השמש. ואחר שראינו כל אלה יצאנו, והיה לנו רוח טוב כמו קטורת. והלכנו לפני קבר רבקה, ואנחנו ארבעתנו הלכנו. ואחרי כן צעק עלינו דמות אדם אשר הוא במטת יצחק בקול גדול, ועמדנו עד אשר יצאנו מהמערה בלי נשמה<sup>14</sup>. וזהו ציור הקברות ובניין פתח המערה שהסגירו המלך ההוא עד היום הזה. אלה הם דברי הרביעי אשר עמד אלם יום אחד.

דוד הראובני, 141–145.

חברון בארץ כנען, היא קרית ארבע. שם מערת המכפלה בה קבורים אבות העולם<sup>15</sup>: אדם וחוה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה עליהם השלום, ועל המערה בנין נפלא ונאה, והוא בנין דוד המלך ע"ה. וסמוך לפתח חלון קטן בכותל, אומרים שמגיע עד המערה, ושם משתטחים היהודים, כי אין להם רשות ליכנס בפנים.

יחוס האבות, 210

חברון. שם קבורת האבות אברהם יצחק ויעקב אדם וחוה במערה, ושרה ורבקה ולאה<sup>16</sup> וישי אבי דוד בהר חברון.

יחוס הצדיקים, 229–230.

המסורת הקדומה ע"ד קברי האבות במערת המכפלה מצאה לה הד גם במסורת השומרנית<sup>17</sup>. אף הנוסעים הקראים מספרים בדבר בקורם במערת המכפלה<sup>18</sup>. וכן גם מסופר במסורות הלא-יהודיות; יש לנו מסורות נוצריות קדומות על דבר קברי האבות<sup>19</sup>. אבל לפי המסורת הנוצרית יעקב קבור בשכם<sup>20</sup>. אף המסורת הערבית<sup>21</sup> יודעת רבות על קברי האבות בחברון.

## אביה בן ירבעם

ספור שלם יודע התנ"ך לספר לנו בדבר מחלתו ומותו של אביה בן ירבעם, ובין השאר אנו קוראים: „ותקם אשת ירבעם ותלך ותבא תרצתה. היא באה בסף הבית והנער מת ויקברו אתו ויספדו לו כל ישראל<sup>22</sup>“.

<sup>14</sup> חכסוי „אבות העולם“ הוא מבר"ר, נח, ס"ד.<sup>15</sup> ראה הערה 11.

<sup>16</sup> M. Gaster, The Asafir, A, III, 3–7, IV, 38.

<sup>17</sup> גנזי ישראל בס"ס סטרכורג, הוצ' ח"י גורלנד, עמ' 16, 52.

<sup>18</sup> Loca Sancta 115–116.

<sup>19</sup> מעלי השליחים ז', ס"ו.

<sup>20</sup> G. Le-Strange, Palestine under the Moslems, 316, 319, 353, 512.

<sup>21</sup> מ"א י"ד: י"ן–י"ח.

מכאן רואים שמת בתרצה וכנראה, גם נקבר בתוכה. בדרך כלל אין הנוסעים מציינים את קברו ורק המסורת המאוחרת יודעת על קברו ברומי, או לארומה, שעל יד צפורי.

[אברהם הכהן]

רומי, שם קבור ראובן בן יעקב אבינו ע"ה. במערה בארון של חרש מונח על הקרקע. ושם אביה בן ירבעם בקבר של חרש מערה לפנים ממערה.

יחוס האבות, 220

לארומה. שם קבורת אביה בן ירבעם בקבר של חרש. מערה לפנים ממערה.

[אברהם הכהן]

יחוס הצדיקים, 227

נראה לי שמסורת זו על קברו ברומי שבקרבת צפורי יש לה על מה לסמוך. אמנם ביחס למקומה של תרצה, שלפי התנ"ך מת בה, ישנן עדיין כמה דעות,<sup>2</sup> אבל במדרש (שה"ש ו', ט') אנו קוראים: „יפה את רעיתי כתרצה אלו גשי תירען. דאמר רבי גשי תירען כשרות היו" וגו'. ותרען נמצא בסביבה זו של צפורי שרבי היה שם וגם קברו מסומן בימי הביניים בצפורי. על כן נראה לי שהיתה מסורה, ואפשר גם קדומה מאד, על קבר אביה בסביבה זו.

אבישוע בן פנחס (ראה אלעזר)

אבנר בן נר

קברו של אבנר זכה להזכר פעמיים בתנ"ך<sup>1</sup> והוא בחברון. על כן, אין פלא, שרושמי הקברים „יודעים" על מקום קברו בחברון.

בהר מערה ובה ישי ואבנר בתוך העיר ראיתם בעד אשנב ומחתרת.

קברי אבות, 81

וראיתי קברי אבותינו הצדיקים שבחברון וגם קבר אבנר בן נר אצל באר של אברהם אבינו.

ר' יעקב בר' נתנאל הכהן, 4

בחברון מערת המכפלה... חוץ מהמערה אבנר בן נר.

ר' יעקב שלח ר' יחיאל מסרין, 88

גם שם בחברון קברו של אבנר.

חוצאות ארץ-ישראל נ"ח

ומערת האבות הקדושים ע"ה היא למורה, ואל מערב המערה כמטחוי

קשת מקום אבנר בן נר.<sup>2</sup>

כסחור ופרח, רצ"ט

2 ש. קליין, א"י. עמ' 51 וראה כעת גם בספרו: „ארץ הגליל" עמ' 88, 218.

1 שמו"ב ג', ד"ב; ד', י"ב.

2 יש לשים לב שאפילו ר' אישחורי טרחי אינו מטקטק באמיתות המסורה.

### ובהר (חברון) מערה ובה ישי ואבנר.

קבלת צדיקי ארץ-ישראל, 83

קבר אבנר באמצע חברון בנו עליו הישמעאלים מרגזו.

ר' משה באסולת, י"ב, ב',

ובתוך העיר (חברון) שם אבנר בן נר בכנסייה של גוים במערה.

יחוס האבות, 210

ובראש שוק של חברון כנגד כותל הפסגה קבורת אבנר בן נר  
בכנסייה של גוים בתוך מערה.

יחוס הצדיקים, 280

ואף הנוסעים הקראיים בקרו את קברו:

וגם בחברון ראינו את קבורת אבנר ובנו עליו ב"ת ואינם עוזבים  
ליהודים לכנוס והוא בתוך השוק.

שמואל הקראי, 17

ובתוך השוק של חברון מערת אבנר בן נר שר צבא שאול ע"ה  
קרוב למערת המכפלה, כן קוראים לו ג"כ הישמעאלים.

משה ירושלמי, 38

ואח"כ הלכנו לקבר אבנר בן נר וראש איש בשת והוא בתוך השוק.

בנימין ירושלמי, 82

אברהם (ראה: אבות ואמהות)

אבשלום (ראה: יד אבשלום)

אדם וחווה

על מקום קבורתם של אדם וחווה אנו מוצאים עוד בתלמוד<sup>1</sup> ובמדרשים<sup>2</sup>.  
לפי האגדה העתיקה לא היה אמנם מקום לאדם וחווה במערת המכפלה לפי  
„שאין נכנס לקבר אבות אלא שלשה אבות ושלוש אמהות“<sup>3</sup>, אבל האגדה  
המאוחרת יודעת לספר על אברהם אבינו שנכנס למערת המכפלה ומצא שם  
אדם וחווה שוכבים על המטות וישנים ונרות דולקים עליהם וריח טוב כריח  
נחות לפיכך חמד את מערת המכפלה לאחות קברו<sup>4</sup>. כן יודעת האגדה להוסיף  
שאדם הראשון חשש שבני האדם יעשו מקברו מקום לעבודה-זרה על כן  
אמר „אעמיק אני ארוני למטה מן המערה, ולפנים מן המערה, לפיכך נקראת

<sup>1</sup> עירובין נ"ג, א'; סוטה י"ג, א' ב"ב נ"ח, א'.

<sup>2</sup> בר"ר מ' נ"ח סי' ד', י'; סדר"א טרק כ', ל"ו, ל"ח.

<sup>3</sup> מכילתא דרשב"י (שהובאה אצל הרמב"ן לבראשית מ"ט, ל"א) חו"צ, חופמאן, עמ' 39–40.

ועיין D.A. Schlatter, Der Märtyrer in den Anfängen der Kirche, p. 73 Anm. 59.

<sup>4</sup> סדר"א טרק ל"ו.



מערת המכפלה<sup>5</sup> או לפי מקור אחר<sup>6</sup> – „חפר לו בארץ מערות עקלקלות למטה למטה בארץ וקראה מערת המכפלה שהיא כסולה לפני ולפנים וצוה וקברו אותו ואת עזרו בתוכו“. והמעניין הוא שאף על פי שבספרותנו הקדומה הרבו לדבר על קבריהם במערת המכפלה, הנה לא רוב הנוסעים העבריים מציינים את קבורתם, והרי המסורות:

בחברון ראיתי מערת המכפלה אשר שם אדם וחוה אברהם ושרה יצחק ורבקה יעקב ולאה.

מנחם ברי פרץ החברוני, 36

בחברון מערת המכפלה שם אדם וחוה אברהם ושרה יצחק ורבקה יעקב ולאה.

ר' יעקב שליו ר' יחיאל מסרין, 53

בחברון אדם וחוה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה.

קבלת צריקי ארץ-ישראל, 53

חברון בארץ כנען היא קרית ארבע. שם מערת המכפלה, בה קבורים אבות העולם<sup>7</sup>: אדם וחוה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה ע"ה.

יחוס האבות, 210

חברון, שם קבורת האבות: אברהם יצחק ויעקב אדם וחוה במערה ושרה ורבקה ולאה וישי אבי דוד בהר חברון.

יחוס הצדיקים, 229–230

גם במסורת השומרונית<sup>8</sup> ידוע על קברו של אדם במערת המכפלה. וכן הוא גם במסורת הערבית.<sup>9</sup>

אדרמלך (ראה: שמעיה ואבטליון. תקופת התלמוד)  
אהרן

במקרא אנו מוצאים שתי מסורות על מקום קברו של אהרן. וכל אחת יודעת על מקום קברו במקום אחר. האחת קובעת את קברו בהר ההר<sup>1</sup> והשניה – במוסרה.<sup>2</sup> עוד חז"ל הרגישו בסתירה שבין שתי המסורות והשתדלו

<sup>5</sup> סדר"א פרק כ'

<sup>6</sup> המדרש הגדול, עמ' 1222 בסוף העמוד.

<sup>7</sup> חבטוי „אבות העולם" הוא מבר"ר פ' נח' ס"י ה.

<sup>8</sup> M. Gaster, The Asafir, the Samaritan book of the Secrets of Moses, 8

III, 3–7; 30–31

<sup>9</sup> יאקות, מובא ב-316 G. LeStrange, Palestine under the Moslems, p.

<sup>1</sup> במדבר כ', כ"ח; דברים ל"ב, מ"ט.

<sup>2</sup> דברים י"ז.

לתרצה; 8 האגדה המדרשית מספרת לנו על הר ההר בלבד כמקום-קברו:  
 „והניח ג' הרים: הר סיני לשכינה והר גבו לקבורת משה והר ההר  
 לקבורת אהרן”. 1

מרושמי הקברים רק שנים 5 יודעים על קברו, ובהר ההר:  
 ומסלת להר ההר ג' ימים. ושם קבר אהרן הכהן ע"ה.

אלה המסעות, 159

הר ההר. שם קבור אהרן הכהן. והוא במערה סגורה ועשו עליה  
 כפה נאה.

יחוס האבות, 222

אבסביוס 6 יודע על מקום-קבורתו בבארות בני יעקן במרחק של עשרה  
 מיל רומיים מפטרה. במסורת הערבית הוקצע מקום נכבד לקברו. 7 הסופר  
 הערבי יאקות 8 גם יודע לספר על אופן מיתתו, אבל דבריו שאובים כמות  
 שהם מהמסורת הערבית הקדומה. 9

### אחיה השילוני

על דבר קברו של אחיה אין כמעט שום מסורת. רק במקום אחד נזכר  
 על אודותיו באופן מעורפל והעיקר שמקום-הקבר אינו מסומן:

ב' פרסאות על הר אחת ושמו הור לשם ארונות 1 אחיה השילוני הנביא.

ר' יעקב ברי' נחנאל הכהן, 9

במסורת הנוצרית 2 נקבע קברו בשילה עיר מולדתו.

### איוב

רק בעל „אלה המסעות” יודע בדבר קברו של איוב והוא קובע אותו

8 ירוש' יומא פ"א, ה"א; ירוש' סוטה פ"א, ה"י; מכילתא דר' ישמעאל, מסכתא דיוסע בשלח  
 פרשה א', הוצ', האראוויטץ-רבין, 3-1-153.

8 במדבר רבה י"ט, ט'.

5 מסורות מאוחרות יותר עיין: סדה"ד א', מ"ה-מ"ו וכן תבוה"א, הוצ'. לונץ, עמ' רמ"ח;  
 שניהם מספרים על כתבות שונות על גבי הקבר, כנראה שאבו שניהם את מסורותיהם מהמסורת  
 הערבית, כי שניהם גם מציינים שהמקום נמצא ברשותם של הערבים.

Onomastikon (ed. Klostermann) 46 14-16 6

G. LeStrange, Palestine under the Moslems, p. 74 7

8 שם, עמ' 73-74.

9 במדבר רבה י"ט, ס"י י"א.

1 למי גירסא אחרת והיא, כנראה, הנכונה יש לקרוא... „ושמו הור לשם אדונו אחיה”  
 לגי' (ועי"ש בהערות, עמ' 16).

Loca Sancta, s. 105 2, ועיין גם ש. קליין, במאמרו על הספר Vita Prophetarum

(ב,ספר קלוונר, עמ' 180).

באדרעי או בין זרוע<sup>1</sup> לאדרעי. בסביבה זו חמשו את ארץ עוז בארצו של איוב. אבסביוס<sup>2</sup> יודע בסביבה הזאת, בכפר קרנים (Καρναία) את ביתו של איוב. וסילביה<sup>3</sup> יודעת במקום זה את קברו ומצבתו של איוב. ועד היום יראו הערבים מרחץ ואבן איוב.<sup>4</sup>  
ומזרוע לאדרעי א' פרסה (ל)שם קבר איוב.

אלה המסעות, 159

### איש בשת

אף כי מסופר בס' שמואל (ב', ד'. י"ב) ש„אח ראש איש בשת לקחו ויקברו בקבר אבנר בחברון“, <sup>מסופר</sup> בכל-זאת אין הנוסעים העבריים מזכירים את קברו, ואף על פי שהם מזכירים את קברו של אבנר בן נר. ורק נוסע קראי אחד יודע על אודות הקבר:

ואח"כ<sup>1</sup> הלכנו לקבר אבנר בן נר וראש איש בשת והוא בחוף השוק.

בנמין ירושלמי, 52—53

איתמר (ראה: אלעזר)

### אלדד ומידד

בפירוש „דעת וקנים“ לבמדבר י"א, כ"ו אנו קוראים: „מצאתי קונדרים מר' עמרם<sup>1</sup> מר' הלל שהיה מארץ ישראל: אני הלל ראיתי קבר אלדד ומידד והיה כתוב עליהם: אלדד ומידד אחי אהרן מן האב ולא מן האם.“<sup>2</sup> אין מקום לשער שהיתה כתובת על גבי קבר, שהמסורה קבעה אותו כקברם של אלדד ומידד, אלא שמסורת-הקברים „יצרה“ אותה ולקחה אותה בהשאלה ממסורת עתיקה יותר. ואמנם היתה, כנראה, מסורת קדומה בענין זה. בפירוש המיוחס ליונתן בן עוזיאל לאותו פסוק (במדבר י"א, כ"ו) אנו קוראים: „ואשתירו תרין גוברין במשריחא שמיה דחד אלדד ושמיה דתנין מידד, בנוי דאלצסן בר סרנק דילידת ליה יוכבד ברת לוי“. אם כן כאן הוא „עץ היחס“ של אלדד ומידד.

אמנם „דעת וקנים“ אין אנו יודעים לקבוע את מקום-קברם, אולם בעל „אלה המסעות“ מודיע לנו כדברים האלה:

<sup>1</sup> היום ארע למורחה של נוח בעבת"י.

<sup>2</sup> Onomastikon (ed. Klostermann), 112a

Loca Sancta, s. 78

<sup>4</sup> עיין על כל זה בסרומרוס, ש. קליין, עבתי היחודי, עמ' 68, 70. וראה ערך: אלדד ומידד

<sup>1</sup> ממערת המכפלה.

<sup>1</sup> השווה: ש. ת. קוק, מורח ומערב, א', 262 וכן ש. א. וורטהיימר, שם, 216—218.

<sup>2</sup> ברעת וקנים, חוצ. ליוורנו, 1785 עמ' 67a כתוב במקום „אחי אהרן“ — „אחי משה“, ועיי

L. Zunz, Gesammelte Schriften, I, ss. 106—107

ומבעלת לנבו, לזורע ב' פרסאות לשם קברי אלדד ומידד, ומזרוע  
לדרעי א' פרסה לשם קבר איוב.<sup>8</sup>

אלה המסעות, 159

וכן גם במסורה מאוחרת. בעל הס', "יחוס האבות", כותב:  
דרעי, שם קבורת אלדד ומידד.

יחוס האבות, 222

על סמך מה קבעה המסורת את קברם במקום זה אין לדעת באופן  
ברור. אבל, אולי לא נטעה אם נאמר, בתורת השערה, שאת המקור למסורת  
זו נמצא בזה שנחשוב כי כאן הייתה מסורת על דבר קברו של בלדד, ו  
רעו של איוב (והן גם קברו של איוב נזכר בדרעי! בכלל סביבה זו מלאה-  
אגדות בדבר איוב). אבל הואיל ושם זה לא היה ידוע ביותר, ולא היה "מעניין"  
ביותר לנוסעים ולרושמי הקברים, על כן שנו את בלדד לאלדד או למידד,  
ובאופן כזה לשניהם גם יחד. ואולי בצורה זו יש לראות את התהוותה של  
המסורה הזאת.

## אלישבע

קברה של אלישבע בת עמינדב, אשת אהרן הכהן, ידוע בראש אמאס  
שעל יד טבריה:

וסמוך לשם (= לטבריה) מול מערת יוכבד אם משה רבינו ע"ה ומרים  
בתה וצפורה כלתה ואלישבע בת עמינדב.

אלה המסעות, 166

טבריה... משם הלכנו רחוק מיל למערה כמין כפה וצד שלמטה פרוץ  
ויש ב' כוכין מימין וג' משמאל וב' כנגד הפרוץ ושם יוכבד ושתי  
כלותיה צפורה ואלישבע והאחרים לא נודעו בשם.

ר' משה באסולה, י"ח, א.

וכמו תחום שבת מטבריה בכפר שקוראין ראס בן עמים שמה קבורים  
יוכבד וצפורה אשת משה רבינו ע"ה ואלישבע בת עמינדב אשת  
אהרן הכהן ע"ה.

יחוס האבות, 216

ראס בן עמאס. שם קבורת יוכבד אם משה רבינו ע"ה וצפורה  
אשתו ומרים הנביאה אחותו, ואלישבע בת עמינדב.

יחוס הצדיקים, 228

מקור המסורה על דבר קברה אינו ידוע בבירור אבל נראה לי שבמציאת

3 עיין על המקומות האלה: ש. קליין, עבר הירדן היהודי, עמ' 83.

4 איוב ב', י"א.

המקור של המסורה ע"ד קברה של אחת מאלו שמציינים את קברן במקום זה כרוכה גם מציאת המקור של האחרות. כי אין ספק שלא בכדי קבעו את מקום אמו של משה, אשתו ואחותו ואשת אהרן במקום אחד. כנראה באה הקביעה של קבריהן בסביבת טבריה דוקא משום שכאן קבעה המסורה, על פי בארה של מרים, את קברה של מרים.

### אלישע הנביא

בתנ"ך נזכר אמנם „קבר אלישע“ (מל"ב, י"ג: כ'—כ"א), אבל הידיעה הזאת היא כה מעורפלת עד כי אין בשום פנים ללמוד מתוכה על מקומו של הקבר.

המסורת בימי הבינים קבעה את קברו בהר הכרמל<sup>1</sup>:

מעל ראש-ההר (= הר הכרמל) לשם ראיתי מערת אלישע הנביא.

מנחם ב"ר שרץ החברוני, 11

למעלה משם (= מהר הכרמל) בראש ההר מערת אלישע.

חוצאות ארץ-ישראל, נ"ד

בראש הר-הכרמל אלישע הנביא.

קבלת צדיקי ארץ-ישראל, 81

הר הכרמל, שם מערת אליהו הנביא ז"ל ושם קבור אלישע בן

שפט הנביא ע"ה.

יחוס האבות, 217

המסורת הנוצרית קובעת את מקום קברו בשומרון.<sup>2</sup> וכן אנו מוצאים גם במסורת הערבית.<sup>3</sup> שהיא שאבה את הידיעה מהמסורת הנוצרית. הואיל ואפילו המסורה הערבית מזכירה, ביחד עם קבר אלישע, אף את קברו של יוחנן המטביל.

נראה לי שהן המסורת העברית והן המסורת הנוצרית-ערבית מצאו סמוכין בכחוב: „וילך (=אלישע) אל הר הכרמל ומשם שב שמרון (מל"ב ב', כ"ה) וכן גם מפני שבמל"ב י"ג, כ'—כ"א, מסופר על קברו בקשר עם מאורעות שקרו בשומרון. המסורת העברית נסתמכה על המחצית הראשונה של הכתוב, וקבעה את קברו בהר הכרמל, ונוסף לזה „רצוי“ היה לה לקבוע את קברו על יד מערת אליהו הנביא, ואילו המסורת הנוצרית-הערבית נסתמכה על מחציתו השנייה של הכתוב וקבעה את קברו בשומרון.

1 במקור מאוחר יש על קברו בכפר יאטיב, ועיין: יצחק ריבקינה, צרור כתבים לקורות

היהודים בא"י, רשומות ד', עמ' 336.

Loca Sancta, s. 102 2

G. Le-Strange, Palestine under the Moslems, p. 537 8

## אלעזר ואיתמר, פנחס בן אלעזר, ואבישוע בן פנחס

על דבר מקום-קבורתו של אלעזר אנו יודעים מיהושע (כ"ד, ל"ג) שנקבר „בגבעת פנחס בנו אשר נתן לו בהר אפרים“. וגם יוסף בן מתתיהו יודע ש„מצבת קבורתו עומדת בעיר גבעת“ (Gabatha).<sup>1</sup> המסורת העממית קבעה את מקום הקבר בעברתא, כפר למזרח של שכם. ואולם, היא קבעה במקום זה מלבד קברו של אלעזר, גם את קבריהם של איתמר אחיו, פנחס בנו של אלעזר ואבישוע בן פנחס. מהמסורות ישנן גם כאלו שאינן מסמנות את המקום עברתא, אלא שכם. אולם, אי-דיוק זה בא משום שעברתא נמצאת בקירוב מקום לעיר זו שהיתה תמיד ידועה ומפורסמת; והרי המסורות:<sup>2</sup>

ידיד שרת אל אלעזר ופינחס ואיתמר.

קברי אבות, 36

וכפר עברתא לשמאל [הדרך] העולה לירושלים, ושם קברו של איתמר בן אהרן הכהן מקום נאה מאד ועוד שם קבר אחד שם אומרים כי הוא קבר פנחס בן אלעזר הכהן יש שם מקום לישמעאלים להתפלל סבוך לקבר. ועוד שם בכפר מערה יש בה שבעים זקנים ויש שם לישמעאלים מקום תפלה. ועל ההר השני אשר הוא לימין העולה לירושלים שם קבר אלעזר בן אהרן הכהן ובנין מפואר מאד.

תוצאות ארץ ישראל, ג"ה

ומשם לעברתא אשר שם אלעזר ואיתמר ופנחס ושבעים זקנים.

תוצאות ארץ ישראל, ג"ס

בעברתא, שבעים זקנים במערה אחת ובחוץ אלעזר הכהן ופנחס בנו.

ר' יעקב שליה ר' יחיאל מפריז, 63

למזרח שכם ביושר כשתי שעות היא גבעת פנחס ושם ישן אלעזר ואיתמר ופנחס ושבעים זקנים ושם הכפר עברתא.

כפחור ופרת, רצ"ה

ומשם הלכנו לכפר עוברתא, ושם אלעזר הכהן, ועליו בנין גדול וציון גדול, נראה מרחוק יום אחד, והוא בנין מלכים. ומאה אמה להלן פנחס בנו, ולמטה ממנו אבישוע בן פנחס,<sup>2</sup> ולמטה ממנו איתמר בן אהרן הכהן, כלם בבנין גדול.

ר' יצחק ׳ אלטרא, 81

בעברתא אלעזר ואיתמר ופנחס.

קבלת צדיקי ארץ ישראל, 84

<sup>1</sup> קומ' ה', א', כ"ט.

<sup>2</sup> רק הוא יודע על קברו של אבישוע בן פנחס.

בשכם יוסף בן יעקב, אל(י)עזר ואיתמר בני אהרן (ו) סנחס בן אלעזר.

ר' יוסף בר נחמן, 85–86

גם שם (-בשכם) מערה אחת נקבר בה סנחס בן אלעזר.

אלמוני מקנרת, 87

ובשכם יש הע' זקנים ואלעזר ואיתמר בני אהרן הכהן.

ר' יוסף דמונסניא, 90

עורחא, שם מדרש<sup>3</sup> סנחס בן אלעזר הכהן ע"ה, בכנסיה של גויים.

ואלעזר על הר תלול, ותחת הכפר בין הזיתים איתמר. ועליו ציון גדול.

יהוס האבות, 215

עורחא, שם קבורת סנחס ואלעזר ואיתמר. סנחס בכנסיית הגויים

ואלעזר על הר תלול ועליו ציון גדול ותחת הכפר בין הזיתים איתמר.

ועליו ציון גדול.

יהוס הצדיקים, 220

אף המסורת השומרנית יודעת על קברותיהם בשכם וסביבותיה: בספר

יהושע השומרני מסופר<sup>4</sup> על מות אלעזר וקבורתו ב„גבעת סנחס בנו מול

הר הקדש המקום אשר בחרו ה' הר גריזים בית אל“. במקום אחר אנו קוראים

על קבורתם של אלעזר וסנחס בנו בכפר עזירה.<sup>5</sup> היא עברחא. וכוונות

שומרניות<sup>6</sup> יודעות על קברי אלעזר ואיתמר וסנחס גם יחד בסביבות שכם.

וגם הנוסעים הקראיים בקרו במקום הזה, והרי הודעותיהם:

והלכנו משם ובאנו קרוב אל שכם ועלינו אל הר גבוה ותלול ושם

קבורת אלעזר הכהן ועליו ציון גדול ונאה, ארוך והוא מוגדר בכותלים

מאבני גזית ולמטה ממנו קרובה אליו בצידה מערה קטנה אמרו שהיא

מערת אליהו הנביא ע"ה (ו)...והלכנו משם מעט למטה ממנו ובאנו אל

קבורת איתמר ועליו ציון גדול נאה וארוך כבנין קבורת אלעזר אחיו

וסביבות הקבר מוגדרים בכותלים מאבני גזית וגם קראנו קצת מעניניו

ואח"כ הלכנו משם מעט למטה ממנו ובאנו אל קבורת סנחס הכהן ועליו

ציון גדול כבנין ההוא גם הוא מוגדר באבנים ובצדה ב"ח.

שמואל הקראי, 19

ומשם (-מתמנת סרח) הלכנו למערת אלעזר ואיתמר ע"ה.

משה ירושלמי, 10

אלקנה (ראה: שמואל הנביא)

אם אי-כבוד (ראה: עלי הכהן)

8 אין כאן חכונת לביה-מדרש, אלא לבנין שחוקס על גבי הקבר.

4 Z.D.M.G., 62. (1908) s. 277

5 כרמי שומרון עמ' 78

6 M. Gasler, The Samaritans, p. 166–7

## אסתר

אם כי קברה של אסתר, ביחד עם זה של מרדכי, ידוע ומפורסם בפרס עד היום ועוד ר' בנימין מטודילה יודע עליו.<sup>1</sup> בכ"ז יודעת גם מסורת-הקברים הארצישראלית לקבוע את קברה אף בא"י בכפר ברעם.<sup>2</sup> כנראה שהיתה מסורת בידי רושמי הקברים על הקברה בארץ ישראל; אך למה ראו לקבוע את קברה דוקא בכפר ברעם, אין לדעת. אולי מותר לשער שמקור המסורה נעוץ בזה שבכפר-ברעם מסמנים את קברו של ר' פנחס בן יאיר, ואפשר קראו לו רק „בן יאיר“ (כמו בקברי אבות, 38) והואיל ומרדכי היה בן יאיר אפשר ורצו לגזור מכאן גם על קברה של אסתר במקום זה? והרי המסורות: עובדיה כפר ברעם ונחמן ובן יאיר ואסתר.

קברי אבות, 38

ומצאנו בעיר קבר אסתר<sup>3</sup> למעלה ובית הכנסת יפה מאד ושכתוב באסקופה „זה עשה שלום בן לוי“.

ר' שמואל בר' שמשון, 39

ומשם הלכתי אצל ארץ הערב<sup>4</sup> וראיתי סלע אחד ובתוך הסלע קבר אסתר המלכה אשר ציותה בחייה לכורש בנה להעלותה שמה.

פנחס בר' פרץ החכרונני, 41

בכפר ברעם עובדיה הנביא ור' פנחס בן יאיר ואסתר המלכה.

ר' יעקב שליח ר' יחיאל מצרני, 52

ומגוש חלב לכפר ברעם כשתי פרסאות שם עובדיה הנביא ע"ה ועליו אילן גדול מוטל על הציון שלו לאורכו, וקרוב משם בית מדרש שלו בניין מסוואר מאד, וקרוב משם אסתר המלכה פי המערה למעלה ואבן גדולה מכסה את פיה.

חוצאות ארץ ישראל.

בכפר ברעם עובדיה הנביא ונחמן חטופא ור' פנחס בן יאיר ואסתר המלכה.

קבלת צדיקי ארץ-ישראל 85

1 מסעות ר' בנימין מטודילה, הוצ' אדלר, פ"א. (אמנם יש גירסא אחרת, והיא: שלא קברם שם כי אם בית הכנסת שלהם, וע"ש הערה 20). על קברי מרדכי ואסתר בפרס, ראה מאמרו של Dr. J. Pollak, Jahrbuch der Israeliten, von Josef Wertheimer, 5617, (Wien, 1856) ss. 146–147

2 רק במקור מאוחר אחר יש על קברה בעזרתא שע"י שכם, וראה מאמרי, מזרח ומערב כרך ג' חוב' עשירית, עמ' 271.

3 בכל ההוצאות לא „אסתר“, כי אם „מוכתר“, אבל זוהי טעות. וככת"י סארמא כחוב באופן ברור: „אסתר“, ועיין רשב"ש, הוצ' ש. שולץ, עמ' 11.

4 נראה לי שבמלה „הערב“ יש למצוא את המלה „ברעם“.



ושם קברי הרבה נביאים, צדיקי' וחנאי' ואמוראים ואסתר המלכה.

ר' יוסף דמונטניא, 90

כפר ברעם... מעט רחוק משם יש אסתר המלכה גל של אבנים ואילן רוביר'י לציון ולה סמוך אילן אחר עם גל אבנים והוא קבר ר' פנחס בן יאיר.

ר' משה באסולה ס', ב.

אבישם

כפר ברעם... ושם קבורת אסתר המלכה ע"ה והיא כפרסה וחצי מצפת. ובכל שושן פורים הולכים מנין על קברה מצפת וקורין לשם המגילה, ואוכלים ושותים ושמחים לשם.

יחוס האבות, 221

כפר ברעם. נגבה לכפר קבורת ר' פנחס בן יאיר ועליו ציון ור' נחמן בנו. ולפנים ממנו כרם, שם קבר אסתר המלכה בכרך של אבן.

יחוס הצדיקים, 226

אשר (ראה: נפתלי; וגם שבטים)

בארי (ראה: הושע הנביא)

בנימין (ראה גם: שבטים)

מרבובות הן המסורות בדבר קברו של בנימין. אבל מתוכן קשה לברר אם הכוונה היא על קברו של בנימין בן יעקב או לזה של בנימין הצדיק שהיה תנא. <sup>1</sup> ומבלתי יכולת לברר נרשום בערכו של בנימין (בן יעקב) את המסורות. שלפיהן ישנם ארבעה מקומות שבהם מראים את קברו. והם: רומי ע"י צפורי; ארבל; סראקה <sup>2</sup> וירושלים.

1. ברומי מערה יש שאומרים בנימין בן יעקב קבור בחוכה.

ר' יעקב שלח ר' יחיאל מפריז, 53

מצפורי הלכנו לרומי שם מערה לבנימין הצדיק בן יעקב אבינו בארון של אבן. וכסויו של אבן נראה שהוא של שיש. הקבלה כי משם יצא משיח. ואני הוכחתי מכמה ראיות כי שם היתה רומי הגדולה ושם היה מלך רומי אנטונינוס רגיל אצל רבינו הקדוש בציפורי אשר היא קרובה משם, והיתה מגעת עד צור המעטירה.

תוצאות ארץ ישראל, ס"ב

1 ועיין עליו: א. היימאן, תולדות חנאים ואמוראים, ערך בנימין הצדיק, עמ' 283.

2 מקום זה אינו ידוע בספרות העברית. אבל זוהי מסורת ערבית, כי על יד כסר-סבא וקלקליה ישנן שתי מצבות קדושות זו על יד זו. אחת של נבי-סראקה והשניה של נבי ימין. ונבי ימין זה שע"י סראקה, הוא הוא (בני) ימין של יעקב מחמסורת שלנו, ועיין על זה: Ch. Clermont

Ganneau, Archaeological Researches in Palestine, vol. II, pp. 339-340

ברומי זעירחא בנימין בן יעקב תוך ארון של חרס.

קבלת צדיקי ארץ ישראל, 84

לארומה... אומרים כי משם יראה המשיח ושם קבור בנימין הצדיק.

יחוס הצדיקים, 227

2. ומשם<sup>3</sup> עד ראובן בן יעקב ושמעון ולוי ויהודה ודינה ובנימין.

ר' יצחק ך אלפרא, 82

ותוסיף מעט<sup>3</sup> ותמצא קבר ר' זירא ור"י בן סרחיה ושח בן אדה"ר

אבות 1234567

ובנימין בן יעקב.

ר' יצחק בר מוסא, 277

3. סראקה, שם קבור בנימין ע"ה.

יחוס האבות, 211

סראקה, יש שם קבורת בנימין הצדיק וי"א שהיא ברומה.

יחוס הצדיקים, 220

4. ואת בנימין קברו בירושלם י נגד היבוסים אשר נתן לבני בנימין.

ס' הישר, רצ"ה

## בעשא

לפי המסופר במל"א ט"ז, ו' נקבר בעשא מלך ישראל בתרצה. על

דבר קברו לא נזכר בשום מקום לאחר תקופת התנ"ך. רק אצל נוסע אחד

אנו שומעים בנוגע לקברו: אבל גם הוא אינו מזכיר את המקום:

ומערה אחרת (וקובר) [וקרוב] עליה קבר בעשא מלך ישראל.

ר' יעקב בר' נחמאל הכהן, 10

אם כי לכאורה אין לקבוע את המקום, גם מפאת הסגנון המבולבל

של האגרת, יש להבין שגם הנוסע הזה התכוין לתרצה או לסביבתה, כי לפני

קבר זה הוא מזכיר את קברו של יוסף שהוא כידוע, בשכם; ואם נסכים

לדעה שלפיה תרצה היא תלוזה, לצפון מזרח שכם, הרי בודאי נצדק בהשערותנו.

## ברק בן אבינועם ויעל

קברם של ברק בן אבינועם ויעל מסומן בקדש נפת ל"י:

ומשם חצי יום לקדס הוא קדש נפתלי על שפת הירדן, ושם קבר

ברק בן אבינועם.

ר' בנימין מטורילה, מ"ו

ברק בקדש לנס רגלי.

קברי אבות, 38

8 השם ארבל אינו נזכר בזה, אבל לפי שמות הקבורים אין למקסם שהכוונה דוקא לארבל.

4 אולי מצא סמוכין במסוק, ובין כחמיו שכן" (דברים ל"ג, י"ב) וחז"ל דרשו (ובתים נ"ד,

ב') שהכוונה בזה על ביהמ"ק, שהוא בירושלים, שהיא בנחלת בנימין.

ולמטה מן קבר עובדיה הנביא הנזכר למעלה מצאתי<sup>1</sup> קברו של ברק בן אבינועם.

ר' שמואל בר' שמשון, 31

ויצאתי משם והלכתי אל קדש נפתלי אשר בגליל ולשם ראיתי קבר דבורה הנביאה והיא בגליל. ומשם הלכתי לתימנחה (?) וראיתי קבר ברק בן אבינועם והוא בגליל העליון.

מנחם בר' סרץ החברוני, 38

בקדש ברק ודבורה הנביאה.

קבלת צדיקי ארץ ישראל, 85

קדיס הוא קדש נפתלי, שם קבור ברק בן אבינועם ודבורה אשתו ויעל.

יתום האבות, 218

קדס (הוא קדש) שם קבורת ברק בן אבינועם ודבורה וגם יעל אשת חבר הקיני.

יתום הצדיקים, 225

כנראה שקבעו את קברו של ברק, ומכאן גם את זה של יעל, בקדש כי הוא הלא היה מקדש נפתלי (שופט' ד' ו').

גד

רק במקום אחד אנו קוראים על מקום-קברו של גד והוא ברומיא בעבה"י המזרחי, אולי כפר בחורן.<sup>1</sup> ויקברו את ראובן ואת גד בעבר הירדן ברומיא אשר נתן להם משה לבניהם.

ס' הישר, רצ"ה

כדאי לציין שגם במסורת הערבית נקבע קברו של גד ביחד עם זה של ראובן, אמנם במקום אחר.<sup>2</sup> ע"י מהראת<sup>3</sup> יודע גם את ארבל כמקום קברו. מקום קבורתם של ארבעת בני יעקב, וכן גם הנוסע הערבי יאקות<sup>4</sup> ולא מן הנמנע הוא שגם המסורות העבריות הקובעות את ארבל<sup>5</sup> כמקום

<sup>1</sup> אמנם, לפי האגרת לא בקדש מקום הקבר, אבל במקום זה באגרת אין סרר ועל כן נראה לי, שגם הוא לקדש החכוין.

1 י. ספיר, הארץ, ס' 1804

2 ז. וילנאי, קברי הקדושים במסורת הערבית של א"י (ס' חשנה של א"י שנה שניה-שלישית

עמ' 121).

3 G. Le-Strange, Palestine under the Moslems, 457-8

4 S. Klein, Beiträge, zur Geographie, und Geschichte Galiläas, s. 53

5 רשב"ש, 80 ; החברוני 40 ; קבלת צדיקי ארץ ישראל 84 ; חוצאות ארץ-ישראל, ס"א. ועוד.

קבורתם של אחדים מבני-יעקב—מבלי לפרש בשם—התכוונו גם כן לקברו של  
גד בארבל, <sup>אגריהוס</sup>

### גד החוזה ונתן הנביא

המסורות קובעות בחלחול, כיום כפר קטן לצפון חברון, לפנים עיר  
בנחלת יהודה.<sup>1</sup> את מקום קברו של גד החוזה. אבל ישנה גם מסורה שידועת<sup>2</sup>  
במקום זה את קברו של נתן הנביא, והרי המסורות:  
הנה בחלחול לגד חוזה מערה.<sup>3</sup>

קברי אבות, 34

ומשם (=מקבר רחל) הלכנו ומצאנו<sup>4</sup> קברו של נתן הנביא ועליו  
בית מרגז.

ה, שמואל ב' שמשון, 28

### בחלחול גד הנביא.

קבלת צדיקי ארץ ישראל, 83

<sup>היינריך</sup> חלחול, שם גד חוזה דוד ע"ה.

יחוס האבות, 210

חלחול, שם קבר גד הנביא חוזה דוד.

יחוס הצדיקים, 229

וכן במסורת של הקראים:

וגם בדרך חברון ראינו כפר אחר חלחול, ושם קבורת גד החוזה.

שמואל הקראי, 17

והלכנו בדרך עד שנשאר שעה אחת לחברון ושם ראינו מרחוק  
קבורת גד החוזה בצד א' מן הדרך מצד מזרח וקבורת נתן הנביא  
בצד א' מן הדרך לצד מערב.

בנימין ירושלמי, 52

המסורת הערבית יודעת במקום זה, שנקרא עד היום נבי-יונס, את קברו  
של יונה הנביא.<sup>5</sup> וממנה למדה זאת לדעת גם המסורת העברית.<sup>6</sup> המסורת

1 יהושע ט"ו, נ"ח

2 וראה גם A. Schlatter, Zur Topographie und Geschichte Palästina's, s. 229.

3 אמנם שם המקום אינו מפורש, אבל נראה הדבר שהכוין לחלחול.

4 כפי שתיקנתי בומנו. ועיין: ש. קליין, על הספר Vitae Prophetarum (ספר קלוונר, עמ' 200, הערה 67) ומבלי שידע על תיקוני העיר אחר-כך על זה גם אליעזר ריבלין, ציון, סי' שני, עמ' 171.

G. Le-Strange, Palestine under the Moslems, p. 447 5

6 עיין, ערך: יונה בן אסתי.

הנוצרית<sup>7</sup> יודעת על קברו של נתן בגבעון.<sup>8</sup>

## דבורה הנביאה

כל המסורות, מלבד אחת, קובעות את מקום קברה של דבורה הנביאה בקדש או בקדש נפתלי והמסורה הבודדה יודעת את קברה בקרבת עכו. ברק בקדש לנס רגלו, בצדו דבורה משוררת.

קברי אבות 38

ויצאתי משם והלכתי אל קדש נפתלי אשר בגליל ולשם ראיתי קבר דבורה הנביאה והוא בגליל.

סנחם ברי פרץ החכרונני, 38

בקדש ברק ודבורה הנביאה.

קבלת צדיקי ארץ ישראל, 85

קדים, היא קדש נפתלי, שם קבור ברק בן אבינועם ודבורה אשתו. יחוס האבות, 218

קדש, שם קבורת ברק בן אבינועם ודבורה.

יחוס הצדיקים, 225

סמוך לעכו בחחום שבת יש שם הר ושם בית הקברות בארץ ישראל. יש אומרים כי שם קבר דבורה הנביאה.

תוצאת ארץ ישראל, נ"ג

מוצא המסורות שקובעות את מקום קברה בקדש או בקדש נפתלי נובע, כנראה, מהכתוב: „ותקם דבורה ותלך עם ברק קדשה“ (שופטים ד', ט'); ברק, כידוע, גם היה מקדש (שופט' ד', ו'). ומשום כך, גם קובעים הרוב את קברי שניהם במקום אחד.

המסורת הבודדת שקובעת את מקום קברה סמוך לעכו, ושהכוונה, כנראה, לכפר-יוסף (יאסיב) באה, אולי, מתוך הספור על מלחמת דבורה וברק בסיסרא קרוב לנחל קישון (שופט' פרק ד').

דוד (ראה: מלכי יהודה)

דינה (ראה גם: שבטים)

עוד המדרש יודע כי את דינה „נטלה שמעון וקברה בארץ כנען“ (בר"ר פ' י"א). וכן אנו מוצאים: „לפי שמועה אחת, שמעון נטל לה לדינה והיתה בביתו כאלמנה וירדה למצרים ומתה שם, והעלה שמעון עצמותיה שחמל עליה, כמו שהעלו עצמות כל השבטים, וקברוה בארץ ישראל.<sup>1</sup>

Loca Sancta, 45 7

8 ועיין על זה: ש. קליין, על הספר Vitae Prophetarum (ב, ספר קלזנר, עמ' 190)

1 דרשות יהושע אבן שועיב, וישלח, צד י"ג, ב', קראקא, של"ג (מובא במסכת שמחות, הוצ

מ. חגיגער, מבוא, עמ' 84).

ואפשרי מאד שבימי התנאים היה קברה ידוע.<sup>2</sup> רבות הן המסורות על קברה, מהן מצינות את המקום—ארבל—ומהן אינן רושמות את המקום. אבל מכולן נראה שהתכוונו לארבל או לסביבתה, והרי המסורות:

וארכלי בארבל ושם ארבע(ה) שבטים וגם דינה מהודרת.

קברי אבות, 87

ור' זירא קרוב על ציונו כתוב עליה ר' זירא. ראובן שמעון לוי דינה, קבר של כסא הדס, שאין אדם יכול להכניס ידו, כל כך מכוסה. ר' יעקב ברי נחנאל הכהן, 8

ומשם הלכנו לכפר חטים ומצאנו שם קבר, ובדרך רחוקה כמו ב' פרסאות קברים של שבטים ודינה אחותם ביניהם.

ר' שמואל ברי' שמשון, 80—81

והלכתי משם (=מהר געש) פרסה אחת<sup>3</sup> וראיתי קבר אחד מן השבטים ודינה אחותם.

מנחם ברי' סרץ התברוני, 40

וקבורתה (=של דינה) ידועה עד היום בקבלה והיא בעיר ארבל עם קבר נתאי הארכלי.

חרמבין לבראשית ל"ד, י"ב

וקרוב לארבל שלשה שבטים ודינה אחותם, ואצל הציון גדל הדס נאה ואין אדם רשאי ליקח ממנו ענף, לא יהודי ולא ישמעאל, פן יענש. תוצאות ארץ-ישראל, ס"א

ניתאי הארכלי שמעון ולוי ודינה ויתרו.

ר' יוסף ברי' נחמן, 85

בארבל, ניתאי הארכלי ושם בנו של אדם הראשון וד' שבטים ודינה אחותם.

קבלת צדיקי ארץ-ישראל, 84

ומשם עד ראובן בן יעקב ושמעון ולוי ויהודה ודינה ובנימין.

ר' יצחק בן אלפרא, 82

ארבל... ולמטה על פני השרה שמעון ולוי ודינה אחותם. ועל קבר דינה אחותם עולה הדס.

יחוס האבות, 217

<sup>2</sup> עיין: החומר הטופוגרפי לרי' אישתורי פרחי, ש. קליין, ערך ארבל, בהערה.

<sup>3</sup> מכאן נראה, אמנם, שלא לארבל התכוין. אלא שהמחבר אינו מדויק כלל ביחס למקומות ולכן ראיתי לקבוע גם פה בארבל. בכלל חשודה האגדה הזאת בזיוף, אך מכיון שזה עור טרם הוכח אני מביא גם ממנה.

ארבל... ובשדה קבורת ארבעה שבטים ודינה אחותם.

יחוס הצדיקים, 228

דניאל

דן (ראה: גם שבטים)

שתי מסורות עבריות יש לנו על קברו של דן. היודעות על שני מקומות כמקום קבורתו, והם: אשתאול וכפר-דנה:  
1. ודן נקבר בעיר בניו באשתאול.

ס' הישר, רצ"ה.

2. למורח הר חבור כחצי שעה מקום קורין לו היום דנה<sup>1</sup> ושם ציון ישן כעין הציונים הישנים ולדרומו הנחל וקורין לבעל אותו ציון דנה אל חאכם, "וחאכם" אצלם הוא "דיין", אז אמרתי כי שם דן בן יעקב וקורין לו כך על שם דן ידין עמו.

כפתור ופרת, רצ"ב.

מוצא המסורה על מקומו באשתאול (1) הוא מתוך הפסוק "ותחל רוח ה' לפעמו במחנה דן בין צרעה ואשתאל" (שופטים י"ג, כ"ה) ופרשו מחנה דן = מקום מנוחת דן כלומר קברו של דן.<sup>2</sup> וביחס למסורת על קברו בדנה הרי מבעל המסורה בעצמו אנו למדים על מקורה. המסורת הערבית<sup>3</sup> יודעת על קברו בארבל: כנראה, שנחחלף להם דינה בדן,<sup>4</sup> כי הן על קברה של דינה יודעת ביחוד המסורת העברית בארבל.

הבל (ראה: קין)

הושע הנביא ובארי אביו

המסורת העברית קבעה את קבר הושע, עם זה של אביו בארי, בצפת: ראשונה בסאפיטה קרוב אל מקום היהודים יש קבורת הושע בן בארי הנביא ז"ל ואין עליו מצבה וציון, רק אבן גדולה על פני המערה. חלמיר ר' עובדיה מברטנורא 158-159

נכנסתי בבית נבנה על קבורת הושע בן בארי. והוא בסוף קברי ישראל מצפת. והמעל"ם הקראי אשר בדמשק בנה עליו בית נאה ומהודר. ונר דולק שם תמיד מנדבת ההולכים להשתטח. וכנגדו מערה אחרת סגורה. אומרים ששם היה קבור בארי אביו.

ר' משה באסולה ז', ב"ן

ולמטה בעמק לצד מערב העיר (-צפת) בית החיים של ישראל ושם

1 חכוונה לכפר-דנה שבעמק יזרעאל (י. סמיר, תארץ, עמ' 88 סי' 380, מזהה אותו עם דמנה).

2 העיר לי זאת אל נכון הסרוס. ש. קליין ז"ל.

G. Le-Strange, Palestine under the Moslems, pp. 457-58 8

S. Klein, Beiträge zur Geographie und Geschichte Galiläas, s. 53 4

## קבור הנביא הושע בן בארי.

יחוס האבות, 210

צפת, שם קבורת... יהושע (צ"ל: הושע) בן בארי ואביו.

יחוס הצדיקים, 220

וכן מספר לנו גם נוסע קראי:

ושם (בצפת) קבורת הושע בן בארי. וממחרת חג השבועות מדי שנה בשנה הולכים הרבנים על קברו ומתפללים שם. כה מנהגם.

שמואל הקראי, 20

מהו מקור המסורת הזאת, אין לדעת בבירור. ואולי יש למצוא אותו בדבֿהי"א ז', ל"ו ששם נזכר בין בני אשר: גרי, ופסוק ל"ז: קָאָא, אפשר שמחוללי המסורת חשבו כי בארי, אבי הושע הוא ברי או בארא זה, כמו שחשבה האגדה (ועיין להלן) שהוא בן בארה משבט ראובן, וצפת הן יושבת בנחלת שבט אשר.<sup>1</sup>

המסורת העברית יודעת גם על קברו וקבר אביו בארי בחוף-לארץ, כנראה, שלראשונה היה ידוע רק על קבר אביו בחוף-לארץ ורק המסורת המאוחרת קבעה אף את קברו שם. על אודות מותו של אביו בחו"ל, אנו קוראים: „זה שאמר הכתוב מפרי פי איש תשבֿע בטנו (משלי י"ח, כ') זה ראובן, וישב ראובן אל הבור.<sup>2</sup> אמר לו הקב"ה, אתה בקשת למחזרא ברא חביבא לאבוס, חייך שבן בנך מחזיר את ישראל לאביהם שבשמים. ואי זה—זה הושע, הה"ד דבר ה' אשר היה אל הושע בן בארי וכתוב בארה בנו.<sup>3</sup> למה נקרא שמו בארה שהיה בארה של תורה, ולמה מת בארה בגולה בשביל שיחזרו עשרת השבטים בזכותו.<sup>4</sup> אם כן לפי אגדה זו מת בארי בגולה, והאגדה ידעה להוסיף שגם הושע מת שמה, וכזאת תספר לנו: „ויהודי מבצרה ספר לי שבמקומו קרוב לבבל החדשה מהלך שני ימים ושם קבור הושע בן בארי.<sup>5</sup>

אבל המסורת העממית המאוחרת יותר ידעה גם לאחד את שתי המסורות והרי היא מספרת לנו על דבר מותו בבבל וקבורתו בא"י—בצפת, וזו לשון האגדה: „קבלה היא אצל זקני הדור בסלונקי שהושע הנביא מת בבבל וצוה לפני מותו שיקברוהו בארץ ישראל, ולפי שהדרך היתה ארוכה ומסוכנת צוה ששימוהו תוך הארון תיכף אחרי מותו ויקשרו את הארון אל הגמל וינחוהו

1 העירני על זאת סרופ, ש. קליין ז"ל.

2 בראשית ל"ז, כ"ט.

3 דבֿהי"א ה', ר.

4 ילקוט שמעוני הושע רמז תקט"ז, ועיין פסיקתא רבתי, הוצ' אי"ש, קצ"ט וכן פסיקתא דר

כהנא, הוצ'. באבער, קנ"ט

5 באגרת הרב ר' אליהו מפירארה (משנת 1185), המעמר, ג' עמ' 79.



שילך לו מא"ו. ובמקום שינוח הגמל שם תהא קבורתו. וכן עשו. והגמל הלך בלי שום נזק ומוקש עד הגליל העליון היא צפת. במקום בית חיים של ישראל ועל פי המכתב שהיה בארון הכירוהו היהודים ויקברוהו שם בכבוד.<sup>6</sup> המסורת הנוצרית<sup>7</sup> יודעת על קברו ב-Bethlehem בנחלת שבט יששכר. ואולי הכוונה ליבלעם. גם מקור מסורת זו לא ידוע. ואולי משום שהושע נבא על יזרעאל, שהוא בשבט יששכר (יהושע י"ט, י"ח).<sup>8</sup>

המסורת הערבית מצאה את קברו בעבה"י המזרחי בג'בל-אוסא (נבי-אושע) מצפון לא-סלט במרחק של חצי שעה. ור' יהוסף שווארץ מספר לנו<sup>9</sup> ששם „מראים הישמעאלים בהר הזה את קבר הושע (הנביא) ועל שמו קוראים ההר „אוסא“. מסורת ערבית זו ישנה כנראה עוד אצל בעל „אלה המסעות“ שמספר לנו:<sup>10</sup> „ומשם לסלת מהלך יום אחד שם קבר ישעיהו“. אין ספק שהחליף—או טעות הדפוס היתה כאן—את „הושע“ ב„ישעיהו“. מקור המסורת הזו הוא לא כדעת ר' יהוסף שווארץ שעל שמו של הושע נקרא כך ההר, אלא להיפך, ולפי שם ההר „מצאו“ כאן את קבר הושע.<sup>11</sup> עד היום ישנו בג'בל אוסא קבר מקודש לערבים בשם „נבי הושע“.<sup>12</sup>

זבולון (ראה: יששכר, ראה גם: שבטים)

זכריה הכהן והנביא

המסורת העברית העממית מצינת את מצבת-הקבר שעל יד בית החפשיית כקברו של זכריה שהיה כהן ונביא ושרגמוהו במצות המלך יואש. בחצר בית-המקדש.<sup>1</sup> והרי המסורות:

ואבכה מול קבר זכריה בן יהודע אשר קברו בצלע האלף נודע.

מבורך בן נח.<sup>2</sup>

6 שלשלת תקבלה (הוצ'. ויניציאה, שמו"ו י"ט, א'

Loca Sancta, s. 34 7

8 כך סובר ש. קליין, במאמרו: על הספר Vitae Prophetarum (ב.ספר קלונגר, עמ' 197)

9 חבואות הארץ, הוצ'. לונדן, עמ' רס"ג.

10 אלה המסעות, בהוספה לר"ב מטודילת, הוצ'. גרינחוט, עמ' 159.

11 ר' יחיאל צבי הירשנזון חושב שכאן עמדה העיר עזא, וזהו קבר „הושע איש עזא“

(נדרים ל"ח, ב') ומכאן הושע (שבע חכמות, עמ' קט"ב), ואין לזה יסוד.

P. E. F. Q. st. pp. 192—197 12

1 דבחי"ב כ"ד, ב', כ"א; בחטלות שחיו מתפללים על יד הקבר הזה היו ניהגים, בוודאי

להוכיח את הקינה: „אם יחרג במקדש ה' כהן ונביא“ (איכה ב', ב').

2 מסורת זו היא מהמאה העשירית, ואפשר שהיא קראית, מובאת בירושלים של לונדן, כך "

עמ' 97, ועיין שם במאמרו של פוזנסקי (ראה ש. מינסקר, לקוטי קרמוניוה, עמ' 139).

## ישן בעמק יהושפט זכריה ואבשלום

קברי אבות, 35

ותוך העמק (= עמק יהושפט) קבור זכריה שהיה כהן ונביא.

מנחם בר' פרץ החברוני, 37

בעמק יהושפט זכריה הנביא.

קבלה צדיקי ארץ ישראל, 84

ובשמולי ההר עצמו (= הר הזיתים) זכריה הנביא ע"ה.

רי יוסף בר' נחמן, 86

שמה (= ע"י יד אבשלום) לצד דרום יותר מעל מערת זכריה הנביא  
ע"ה והוא כמו במגדל מאבשלום אל המערה הנז' אבל פי המערה  
נראית וכפת המגדל היא משני חתיכות.

משולם בן-מנחם מוולטרה, 204

והייתי על בית חיים של האשכנזים (-בירושלים) והייתי על קבר  
הרב והוא רחוק מב"ח כמטחוי קשת וקרוב לקבורת זכריה הנביא.  
נאמנה! כשראיתי את קברו היה נראה לי לראותו סאיפ.

רי יוסף דמונטניא, 91

וסמוך להם, תחת הר הזיתים, המערה של קבר זכריה, ושם מתפללים  
בימי הצומות, והולכים לומר קינות בכל תשעה באב.

רי' עובדיה מברטנורא, 141

ומעבר לעמק (= יהושפט) יש קבורת זכריה בן ידעיהו<sup>3</sup> הכהן זצ"ל.

תלמיד ר' עובדיה מברטנורא, 169

בתחתית הר הזיתים ראיתי מערת זכריה הנביא נאה מאד. כלו  
מחצב אחד נחצב ההר סביב ועשוי בי"ב עמודים ובראשו מחודד כלו  
מחתיכה אחת.

רי' משה באסולה י", כ

וקרוב לה (= ליד אבשלום) קבורת זכריה הנביא ע"ה במערה סגורה  
ועליה כפה נאה באבן אחת.

יחוס האבות, 214

והרי המסורות הקראיות:

והראנו את קבורת זכריה כהן בן יהוידע והוא קבור בתחתית ההר  
ועליו קובבא גדולה מאבן אחת גזורה מההר, והאבן ההיא יש ח' אמות  
מרובעות חלולה והיא קבור תחתיה.

שמואל הקראי, 19

ומשם (= מיד אבשלום) הלכנו למערת זכריה הנביא בן יהוידע הכהן.

משה ירושלמי, 36

8 צ"ל יהוידע.

והלכנו אל קבר זכריה הנביא ועליו כסה נאה והיא חצובה מסלע  
מד' רוחותיה כמין קובכא ותקרתו ארוכה מאד בעל ד' צלעות תחתיו  
רחב ותקרתו צרה מאד ובצדו יש מערה אחת אומרים ששחטו שם  
זכריה הנביא בתוך הבאר שהיא מלא אבנים.

בנימין ירושלמי, 50–51

זכריה הנביא (ראה: חגי, זכריה ומלאכי)

## חבקוק הנביא

המסורת העברית של ימי הבינים קבעה את מקום-קברו בכפר יקוק  
שנמצא לדרום-מערבה של צפת. נראה, שפה היתה העיר הקק שבנחלת נפתלי  
(יהושע י"ט, ל"ד); ישנה מסורה אחת שיודעת ע"ד קברו בירושלים. והרי המסורות:  
1. שוכב חבקוק בחקוקה.

קברי אבות 87

מצאנו קבר חבקוק בכפר חקוק.

ר' שמואל בר' שמשון, 31

וראיתי קבר חבקוק הנביא אצל מעיין אחת.

מנחם בר' סרץ החברוני, 41

ביעקוק, קבר חבקוק הנביא ע"ה.

ר' יעקב שלח ר' יחיאל מפריז, 52

ומשם לזעקוק (צ"ל = יעקוק) שם חבקוק הנביא ועליו ציון נאה  
בתוך ד' מחיצות.

תוצאות ארץ-ישראל, ס"א

חקוקה... וקורין לה היום יקוק. אומרים<sup>1</sup> כי שם חבקוק הנביא ע"ה  
ושם ראינו בית הכנסת ברצפה ישן נושן.

כפתור ופרת, רס"ה

ומשם הלכנו לכפר יאקוק בה קבר חבקוק וקורין אותו הגוים יאקוק  
עליו בנין גדול.

ר' יצחק ך אלפרא, 82

## ביאקוק-חבקוק

קבלת צדיקי ארץ-ישראל, 84

מטיברייא רחוק כמו ח' מילין יש מצבה אחת גדולה מאבן אחת.  
כמו מגדל אחד קטן. קרוב למצבה ההיא יש מעיין באר מים חיים.

(1) „אומרים” — כך דרכו של ר' אישתורי חסרתי שהוא זהיר בקביעת הקברים. חשובה גם

מציאת ביהכ"נ במקום זה.

וחקוק על המצבה: „חבקוק הנביא“.<sup>2</sup> אלמוני מקנדיאה, 87  
ואז הלכתי מצפת לכפר קיני ומצאתי בדרך חבקוק הנביא והיינו  
על קבורתו ויש כפר סמוך לו שנקרא על שמו.<sup>3</sup>

ר' יוסף דמונטניא, 90

הייתי בכפר נקרא יקוק וסמוך לו ראיתי קבר חבקוק ע"ה ציון  
נאה ובית בנוי על ציונו.<sup>4</sup>

ר' משה באסולה, ט', ב'

יאקוק. שם בדרך קבר חבקוק הנביא ע"ה.

יחוס האבות, 231

יאקוק. שם ציון קבורת הנביא חבקוק.

יחוס הצדיקים, 228

מוצא של מסורת זו הוא בלי ספק, כפי שהעירונו כבר כמה פעמים,  
מקושר עם שם המקום, והדמוי בין „חבקוק“ ל„יקוק“ גרם למציאת הקבר  
במקום זה דוקא.

2. בשפוע ההר (=הר הזיתים) מערת חגי הנביא ושם מנוחתו כבוד,  
ואצלו כמו ל' פסיעות קבורת חבקוק הנביא ע"ה.

משולם בן מנחם מוילנא, 204

מוצאה של מסורת זו אין לקבוע, אם לא נאמר שיש כאן טעות  
בהערכת האנרת.

אף במסורת הנוצרית אנו מוצאים על דבר קברו, ואבסביוס מודיע  
שבמקום הנקרא Γαββας, שנמצא במרחק של י"ב מילים רומיים מבית  
גוברין נמצאת מצבת חבקוק הנביא<sup>4</sup> והוא מזהה את Γαββας עם גבעת-פנחס  
(יהושע כ"ד, ל"ג); כמו-כן הוא מודיע לנו ש-Kηλά היא קעילה (יהושע  
ט"ו, מ"ד) היא מקום קברו של חבקוק.<sup>5</sup> וכן הוא המקום Ενκηλά<sup>6</sup> שהוא  
מזהה אותו עם גבעת-החכילה (שמו"א כ"ג, י"ט). כנראה ששני המקומות  
האחרונים הם סמוכים אחד לשני והשני הוא המעין של המקום הראשון.<sup>7</sup>  
ישנה עוד מסורת הקובעת את קברו ב-loco Bycoca שע"י בית חורון.<sup>8</sup> מה

(2) אם אמנם אין השם מפורש, נראה הדבר שהחכוון ליקוק. אגב: הוא היחידי שידוע על דבר  
כחובת שעל גבי מצבתו של חבקוק.

(3) הפוך הדברים: לא הכפר נקרא על שמו, אלא ע"ש הכפר, מציא" את קברו במקום זה.

(4) 70 22 Onomastikon (ed. Klostermann) אולי יש כאן טעות ובמקום „אלעזר“

רשם „חבקוק“, ועיין ע.צ. מלמד, האנומסטיקון של אבסביוס, עמ' 81.

(5) שם, עמ' 114 16. (6) שם עמ' 88 20.

(7) ע.צ. מלמד, האנומסטיקון של אבסביוס, עמ' 81.

(8) Loca Sancta, s. 61 ושלטר סוכר ש-Bycoca נגזר מחבקוק, ועיין: D.A.Schlatter,

הם המקורות של המסורות האלו אין לקבוע בבירור.

### חגי, זכריה ומלאכי

במורד הר-הזיתים, על יד בתי הקברות של היהודים. נמצאת חצובה בסלע ההר מערה עתיקה שנקראת עד היום „מערת קברי הנביאים“. מי הם הנביאים הקבורים בחוכה? כנראה שלכתחילה היתה מסורת רק בדבר קברו של חגי בלבד ורק אח"כ ייחסו את המקום גם לקברם של זכריה ומלאכי או ל„תלמידיו“ של חגי או גם לאחדים „מבני הנביאים“. והרי המסורות:

חרתי מערות בתוך שדות נקובות בשם אמנם לחגי מערה שם מבוארת.

קברי אבות, 35

סמוך לירושלם מערת שמעון הצדיק ותלמיד[יו] ושם מערה אחרת לחגי הנביא <sup>1</sup>

חוצאות ארץ ישראל. נ"ז

בהר הזיתים בשדה, מערה בה חגי הנביא.

קבלת צדיקי ארץ ישראל, 84

וכשאדם יורד מעט בשפוע ההר (= הר הזיתים) מערת חגי הנביא ושם מנוחתו כבוד.

משולם בן מנחם מולטרה, 203

ובהר הזיתים מערת חגי הנביא יותר מעשר מערות זו לפנים מזו.

ר' עובדיה מברסנורא, 140

ועל הר הזיתים יש מערה גדולה ויפה ונקברו בה חגי, זכריה <sup>2</sup> ומלאכי ע"ה.

חלמיד ר' עובדיה מברסנורא, 169

ולמטה קרוב לראש ההר (= הר הזיתים) מערת חגי הנביא. יש שם מערות גדולות באורך וסבוב. ולמעלה מהמערות מערת חגי הנביא ע"ה, ובתחתיות תלמידיו ואחרים זולתם.

ר' משה באסולח י"א, א.

ולמטה בשיפוע ההר (= הר הזיתים) יש מערה גדולה עד מאד מיוחדת לחגי הנביא ע"ה וגם בחוכה מערות הרבה.

יחוס האבות, 214

Der Märtyrer in den Anfängen der Kirche, s. 75. Anm. 65

(1) מענין שבעל האגרת אלה המסעות שאינה, כנראה, אלא מהדורה חדשה של חוצאות ארץ

ישראל יודע גם בשושן הברירה את קברו של חגי (אח"ס, 160).

(2) רק חלמיד הרע"ב מזכיר את קבר זכריה במקום זה. נראה שזה בא משום שחראו את קבר

זכריה (חכהן I) ע"י יר אנשלוס.

יש על. הדרך <sup>8</sup> ג' מערות באחת חגי הנביא ומלאכי ועמהם מבני הנביאים.

יתום הצדיקים, 220

והנה מסורות הקראים:

ועלינו בעליית ההר ונכנסנו בתוך מערה א' ובתוך המערה קבורות הרבה ושם מערה בתוך המערה ושם קבורות חגי וזכריה ומלאכי ע"ה. שמואל הקראי, 14

ומשם (=מהר הזיתים) הלכנו למערת חגי הנביא.

משה ירושלמי, 37

ויש שם (=הר הזיתים) מערות רבות אומרים שם קברי י"ב מלכים (!) ויש שם קבורת חגי ומלאכי.

בנימין ירושלמי, 51

אודר החכמה

חנה (ראה: אדם וחנה)

## חולדה הנביאה

קברה של חולדה הנביאה נזכר כמה פעמים בספרות התלמודית וידעו שממנו היתה יוצאת מחילה לנחל קדרון והקבר בעצמו היה בתוך ירושלים. <sup>1</sup> אולם המסורת של ימי הביניים יודעת ע"ד קברה, לא בירושלים עצמה, כי אם בראש הר הזיתים. והראשון שציין את קברה במקום זה היה חוקר א"י הראשון ר' אשתורי הפרחי: <sup>2</sup>

עוד היום מקובל המקום ההוא והוא צפוני לקבר חולדה.

כסתור ופרח, ע"ו

אנו רואים אותו (=את קבר חולדה) בראש הר הזיתים.

כסתור ופרח, ק"א

בראש הר הזיתים חולדה הנביאה.

יוסף בר נחמן, 80

למעלה אל ראש הר הזיתים מערת חולדה הנביאה ולשם היא נזכרת ויש עליה מצבה ובנין גדול.

משולם בן מנחם מוולסרה, 203

על ראש הר הזיתים בית גדול ושם פוך בירה יפה חולדה הנביאה בקבר של שיש.

ר' משה באסולה, י"א, א'

<sup>8</sup> הכוונה לדרך שבין הרמה-נבי סמויל-לירושלים.

<sup>1</sup> תוס' ב"ב א', י"א; י' נזיר פ"ט, ה"ג; מס' שמחות פ' י"ד; אדר"נ פ' ל"ה (וכן נוסחה ב',

הוצ' שכטר דף נ"ד, ע"א).

<sup>2</sup> ר' יהוסף שורץ (תבוה"א, הוצ' לוגן, עמ' שמ"ח-שנ"ב) מתנגד למסורת זו בכל חוקה

ומחליט שאין לה שום יסוד.

למעלה בהר הזיתים... ושם בית יפה. אומרים כי שם קבורת חולדה הנביאה ע"ה.

יחוס האבות, 214

והרי מסורות הקראים:

ועלינו משם להר הזיתים ושם קבורת חולדה הנביאה ע"ה ובנו הישמעאלים עליה ב"ת.

שמואל הקראי, 14

וראינו מערת חולדה הנביאה ע"ה.

משה ירושלמי, 37

עלינו להר זיתים והלכנו למערת חולדה הנביאה בראש הר הזיתים.

בנימין ירושלמי, 51

הנוצרים מראים כאן את קברה של פלגיה הקדושה (St. Pelagia) מאנטיוכיה שהיתה במאה החמישית למנינם, והערבים קוראים לקבר "קבר הנזירה בת-חסן" (רהיבת בנת-חסן).

חנה (ראה: שמואל הנביא).

חפני (ראה: עלי הכהן).

יאיר

על קבורתו של יאיר אנו מוצאים עוד בתנ"ך, וימת יאיר ויקבר בקמון (שופטים ו', ה'). הנוסעים בימי הבינים אינם מזכירים את קברו, ורק ר' אישחורי הפרחי כותב:

וקמון היא למזרח הירדן שלפני בית-שאן כמו חמש שעות מעט דרומי וקורין לו קומימא, ושם יאיר נקבר.

כפתור ופרח, שי"א

כנראה הדבר שגם לר' אישחורי הפרחי לא היתה מסורת על דברי קברו, אלא הואיל והוא זיהה את המקום הזה, שנמצא עד היום למזרח בית שאן קומם לקמון, הוסיף, "ושם יאיר נקבר" לפי מה שכתוב בשופטים.

יד אבשלום

מסופר בחנ"ך: "ואבשלום לקח לו בחיו את מצבת אשר בעמק המלך כי אמר אין לי בן בעבור הזכיר שמי ויקרא למצבה על שמו ויקרא לה יד אבשלום עד היום הזה" (שמו"ב י"ח, י"ח). אין זה איפוא קברו של אבשלום, אלא מצבת-זכרון בלבד. אבל הנוסעים בימי הבינים ראו ב"יד" את קברו של אבשלום. בכלל יש לציין שהמקום "עמק המלך" שנוכח בשמו"ב אינו מתאים לסביבה שבה נמצאת יד-אבשלום, ומשום כך אין לחפש כאן את יד-אבשלום. <sup>1</sup> יוסף בן מתתיהו מודיע שיד-אבשלום נמצאת במרחק של שני

(1) על המקום הזה עיין: G. Dalman, Jerusalem und seine Gelende s. 91

ריס מירושלים. <sup>2</sup> כמעט רוב הנוסעים ורושמי הקברים יודעים על מצבה זו, והרי דבריהם:

ויוצא אדם משער יהושפט אל עמק יהושפט והוא מדבר העמים. <sup>3</sup>  
ושם מצבת יד אבשלום וקבר עוזיה המלך. <sup>4</sup>

ר' בנימין מטורילה, ל"ז

ישן בעמק יהושפט זכריה ואבשלום.

קברי אבות, 35

וציון אבישלם [ותחת] הר הזיתים כנגד עזרה.

ר' יעקב בר' נתנאל הכהן, 5

ותוך העמק (=עמק יהושפט) קבור זכריה שהיה כהן ונביא ויד  
אבשלום בתוך העמק מחוץ לשערי ירושלים. לצפוני הקברים הללו.

מנחם בר' סרץ מחברוני, 37

ושם בעמק יהושפט נגר בית המקדש יד אבשלום מרובע גבוה הרבה  
בעמודים סביב וכולו מאבן אחת בניין נאה מאד.

חוצאות ארץ ישראל, נ"ו

ובשפולי ההר (=הר הזיתים) עצמו זכריה הנביא ע"ה ויד אבשלום,  
והם כנגד שערי רחמים ובית-המקדש.

ר' יוסף בר נחמן, 86

למטה בעמק (=יהושפט) נוטה מעט לצד דרום קבורת אבשלום  
ובנינו מגדל שהוא מאבן אחת חרות מאבן גדולה אשר סביבו והוא  
עשוי אפונטי דדימאנטי *apunte de diamante* דבר יפה מאד והוא  
מגדל גבוה ועומדים (=ועמודים?) סביבו. כל זה הבנין מאבן אחת אף  
העמודים... וגם לקבורת אבשלום כל הישמעאלים העוברים שם זורקין  
אבן אחת לקבורתו עכור שמרד באביו, ויש בשוליו גל אבנים גדול  
מאד ובכל שנה מסירים אותו.

משולם בן מנחם מוולסרה, 203

וסמוך למערת זכריה יד אבשלום.

ר' עובדיה מברסנורא, 141

וסמוך אליו (=לקבר זכריה) יש בנין כמו מגדל נקרא יד אבשלום  
חוציו מכוסה באבנים אשר השליכו שם, יען היה המקום בנין אבשלום  
ומרד באביו.

חלמיד ר' עובדיה מברסנורא, 169

(2) קדמוניות ד', י"ג.

(3) יחזקאל כ', ל"ה וראה יואל ד': ב' וי"ב ועיין חוצאת ר"ב מטורילה של גרינהוט הערה 135

(4) על אודות קבר עוזיהו, עיין: א"ל. סוקניק, ציון עוזיהו מלך יהודה בחרביק, שנה ב' ספר ג',

עמ' 268—292 וכן י.ג. אפשטיין, שם, עמ' 293—294.



ולמטה מהן מגדל רחב מחודד בראשו הוא יד אבשלום.

ר' משה באסול'ה, י"א, א'

ולמטה בהר הזיתים יש מצבה גדולה וקורין לה יד אבשלום והוא  
בחייו בנאה.<sup>1234567</sup>

יחוס האבות, 214

אף אצל הנוסעים הקראים אנו מוצאים בדבר יד-אבשלום. והרי מסורותיהם:  
וקרוב אליו <sup>5</sup> יד אבשלום והיא קובבא גדולה מאבן אחת גזורה  
מההר והאבן ההיא כשעור ח' אמות מרובעות ועל האבן קובבא עגולה  
אין חקר ליפיה גם היא בתחתית ההר ולפני הקובבא אבנים קטנים  
הרבה, ואמרו הישמעאלים כל העובר משם משליך אבן א' לסקלו מפני  
שמרד לאביו דהע"ה.

שמואל הקראי, 13

ומשם הלכנו ליד אבשלום והיא בבנין חצוב מהסלע מערה גדולה  
ועל המערה עוד בנו בנין.

משה ירושלמי, 36

ומשם יצאנו והלכנו ליד אבשלום סמוך לזה תחת הר זתים והיא  
כפה נאה.

בנימין ירושלמי, 51

וגם המסורת הנוצרית הקדומה <sup>6</sup> נזכר על דבר יד-אבשלום.

יהודה (ראה גם: שבטים)

על עצמותיו של יהודה יודעת המסורת התלמודית ש"כל אותן מ' שנה  
שהיו ישראל במדבר היו עצמותיו של יהודה מגולגלין בארון עד שבא משה  
ובקש רחמים". <sup>1</sup> המסורות יודעות על קברו במקומות: בביא (2) נגד בית  
לחם, <sup>2</sup> בכפר-יהודה בעכה"י, <sup>3</sup> בכפר קנה שע"י צפורי. ובארבל. והנה המסורות:  
1. ואת יהודה קברו בעיר בביא (2) נגד בית לחם.

ס' הישר, רצ"ה

2. ומשם לכפר יהודה חצי פרסה לשם קבר יהודה.

אלה המסעות, 150

5 לקבר זכריה. 6 עיין 104 Loca Sancta s.

1 בב"ק צ"ב, א'; מכות י"א, ב'; סוטה ז', ב' ורש"י שם.

2 בס' הישר, בחוצ' גולדשמידט, נזכר רק "בביא נגד בית לחם" ולא "בביא נגד בית לחם  
יהודה", כפי שנרשם בקושטאנדינא. באופן כזה אם נאמר שהמלך "יהודה" היא הוספה, הרי יש  
לשער שחכוננה היא, אולי, לסביבת בית-לחם בגליל? אבל את השם בביא לא מצאחי.

3 זהו הכפר אל-יהודיה על יר ורי בשם זה לצפון מזרח ים כנרת, ועיין: ש. קליין, עכה"י

היהודי, עמ' 36, וכן עמ' 61.

3. וחצי פרסה עד כפר קנה ולשם יהודה המלך.

ר' יעקב בר' נחנאל הכהן, 8

ותלך מעט וחמצא כפה בנויה ובה יהודה בן יעקב אבינו ע"ה וסמוך  
לו רבינו הקדוש ע"ה.

יצחק בר מוסא, 274

4. ומשם עד ראובן בן יעקב ושמעון ולוי ויהודה ודינה ובנימין כל  
אחד ואחד מהלך יום או יומים.

ר' יצחק ו' אלפרא, 82

ביחס למסופר בס' הישר (1) אין לקבוע את המקום כי השם בביא אינו  
ידוע אבל נראה לי. מכיון שהכותב מודיע שהמקום הוא נגד בית-לחם, יש לראות  
כמקור את הכתוב: „מבית לחם יהודה ממשפחת יהודה“ (שופטים  
י"ז, ז). בנוגע לכפר יהודה שבצפון (2) כנראה שיושבי המקום קבעו את  
הקבר במקום זה עפ"י צלצול השם. 4 ביחס לכפר קנה (3) אמנם אצל „מוסא“  
לא נזכר בפירוש, אלא שעל יד קרבת המקום לקברו של רבינו הקדוש שאותו  
הראו בציפורי, יש לקבוע גם את המקום הזה—והוא בכפר קנה. ביחס למקור  
האחרון (4). כפי שראינו בערכים הקודמים. יש לקבוע את ארבל, 5 כמקום  
קבורתם של הנזכרים.

המסורת הערבית יודעת את קברו ברומה 8 כפר קטן שע"י טבריה  
ובטבריה עצמה.<sup>7</sup>

## יהושע בן נון, נון אביו וכלב בן יפונה

מקום קבורתו של יהושע נזכר עוד בחנ"ך<sup>1</sup> „בתמנת סרח (או בתמנת  
חרס) בהר אפרים מצפון להר געש“. גם יוסף בן מתתיהו יודע כי הוא „נקבר  
בתמנה (Θαμνα) אשר בשבט אפרים“.<sup>2</sup> במדרש עתיק אחד מסופר<sup>3</sup> „כיון  
שבא (אדרינוס) לתמנת חרס, מצא קברו של יהושע משרת העניו. ושאל לבני  
הגולה: קבר זה למי הוא? אמרו לו: ליהושע שופט ופרנס שלהם, ואמר

4 זהו דבר שכית במסורות הקברים, למשל: בכפר יקוק—חבקוק, בכפר תנחום—נחום; בקדש  
נפתלי—נפתלי וכדומה.

5 במדרש ויסעו (ביחמ"ד דילינק. חדר ג'. עמ' 8) כתוב: „ונטה יעקב לתמנה ויהודה  
ל א ר ב א ל“.

G. Le-Strange, Palestine under the Moslems, 521 6

7 שם, עמ' 391.

1 יהושע כ"ד, ל'; שופטים ב', ט'.

2 קדמ' ה', א', כ"ט.

3 מדרש עקטאן דמר יעקב, בס' אגודת אגדות, הוצ' לונז, עמ' 22—23.

הרי פרנס נאמן שבעולם לא היה כמוהו.<sup>4</sup> לכם הנחיל ארץ שמנה וטובה, וגופו בין הרים וטרשים ז" גם רש"י (בפירושו לשופט' ב', ט') יודע בדבר העמדת תמונת חמה על קברו.<sup>5</sup> ומובן הוא, איפוא, שכל המסורות שנשארו לנו מימי הבינים, כולן כאחת יודעות על קברו במקום זה, ועל סמך הכתוב שנקבר „בתמנת סרח“ (או: תמנת חרס) בהר אפרים מצפון להר געש מסמנות כמה מהן בתמנת סרח<sup>6</sup> או בהר אפרים או בהר געש את קברו, אולם כולן התכוונו, כנראה, למקום אחד, וביחד עם קברו הן מציינות גם את קבר אביו וקבר כלב בן יפונה, ואלו המסורות:

והר געש גבוה מאד... ובאמצע ההר יהושע בן נון קבור ואצלו כלב בן יפונה.

ר' פתחיה מרגנשבורג, 31

חרס שמו הכפר כלב מקובר ונון שבעים זקנים בנקבת צור מסותרת, ראשון לבוא הכפר שמה קבורת יהושע משרת, ועליו עץ ותמרת.

קברי אבות, 36

ג' פרסאות עד הר געש ולשם שלשה כנסיות בבנין אחת, וכשיוצא מכנסת שלישית והנה שני הלונות טובות ולשם שתי קברות אחת של אדונינו יהושע בן נון הנביא וכלב בן יפונה, ויחזור אדם חצי פרסה עד תמנת סרח ולשם כנסת של אדונינו יהושע בן נון נחרבת, אבל השער והמשקוף והמוזוזה והמפתח וכל הציורין כולן מאבן אחת ח' אמות ארכן ורוחבן.

ר' יעקב בר' נתנאל הכהן, 7

והלכתי משם להר געש תחת ההר קבר יהושע בן נון וקבר כלב בן יפונה.

מנחם בר' פרץ תחברוני 40

בכפר חרס יהושע בן נון ונון אביו וכלב בן יפונה.

ר' יעקב שליח ר' יחיאל מפריז, 53

4 מהחוסמתא (סוטה, הוצ' צוקרמנדל, מ"א, י', 315 שורות 22—24) אנו למדים כי „שלשה פרנסים טובים עמרו להם לישראל: משה ואהרן, מרים“, אולם במדרשים מאוחרים יותר מסופר על יהושע כפרנס: „וכשהגיע גורלה של משה וא"ל הקב"ה הן קרבו ימין למות קרא את יהושע וצו את יהושע. היה משה הצדיק הן מעצמו שמא מפני שעת יהושע תלמירו אני מת שהוא עתיד לפרנס את ישראל ולבוא בראשם... משה עומד באהליו של יהושע ואומר כל המבקש להקביל טניו של יהושע יבוא ויקביל שנפל דבר ביהושע מאת הקב"ה להיות סרנס על ישראל“ (מדרש פטירת משה רבינו ע"ה, ביהמ"ד לילינק, חדר א', עמ' 123) וכן: „ויקם ה' את יהושע סרנס על ישראל“ (דברי הימים של משה רבינו ע"ה, שם, חדר ב', עמ' 11).

5 תאגדה פרשה תמונת-תמנת, וחמה-חרס.

6 אלברייט, 6 p. (1920) BASOR.

ומשם עולים בהר לכפר חרס הוא תמנת סרח שם קברו של יהושע  
בן נון וקברו של נון אביו של יהושע וקברו של כלב בן יפונה.  
תוצאות ארץ ישראל, נ"ח-נ"ט

והיה בתמנת סרח. נקראת בלשון ישמעאל כפר (ח) נון. נון אבי  
יהושע ובנו יהושע וכלב בן יפונה. ועל כל אחד מהם בנין גדול.  
ר' יצחק נ' אלטרא, 81

אשר התקפה

בתמנת סרח יהושע וכלב וע' זקנים בנקרת צור.

קבלת צדיקי ארץ ישראל, 84

בהר אפרים קבורת יהושע בן נון וכלב בן יפונה.

אלמוני מקנדיאה, 9

כפר חרס זהו תמנת חרס בהר אפרים. שמה קבורים יהושע בן נון  
ואביו וכלב בן יפונה ועליהם אילנות.

יחוס האבות, 218

כפר חרס שם קבורת יהושע בן נון ונזון אביו אצל זה וכלב בן  
יפונה ועליהם ציון גדול ושני אילנות: רמון וחרוב. יחוס הצדיקים, 229  
ואף הנוסעים הקראים בקרו את הקברים האלה. והנה הודעותיהם:  
והלכנו אל תמנת סרח ושם קבורת יהושע הנביא ע"ה ועלינו להרים  
גבוהים. והוא קבור על הר גבוה ותלול אמנם אין עליו שום בנין כי  
אם כותלים ועמדתו שם וקראנו עליו קצת מזמורים. במקום שעמדנו יש  
תחתיו מערה והוא קבור שם ואמרו כמה פעמים בנו עליו קובבא  
ונפל ונהרס. ואח"כ חדלו לבנות. והלכנו מעט ובאנו אל קבורת אביו  
נון והיא קרובה אליו ועליו ציון נאה. ולפני הציון בנו הישמעאלים  
ב"ת קטנה ונכנסנו שמה וקראנו קצת מזמורים והלכנו משם מעט וראינו  
מקום יפה מוגדר בחומת הקיר ובתוכה מצבה נאה ונכנסנו שם ואמרו  
שהיא קבורת כלב בן יפונה ע"ה.

שמואל הקראי, 18

והלכנו ליהושע בן נון זכותו חגן עלינו והוא מעט רחוק מעיר שכם  
שמלך פעם בגבעות כאמור עלו הרים ירדו בקעות עד שתלך אליו  
וראינו את המערה שלו ועליו אילן אחד והחפצנו שם. ושמה בקירות  
המערה כתובים שמות ההולכים וכתבנו גם אנחנו שמוחינו. וקרוב  
ליהושע ע"ה יש מערה אחת ואומרים שהוא נון אביו יהושע ולמטה  
ממנו מערת כלב בן יפונה ע"ה כלם בתמנת סרח בצפון להר געש.

משה ירושלמי, 10

המסורת השומרונית יודעת על קברם בתמנת סרח, 7 בסביבת שכם 8

7 ספר יהושע השומרוני, 275 (1908) 62 Z.D.M.G.

M. Gaster, The Samaritans, their History, p. 175 8

מבלי לסמן את המקום, ובכפר עוירה, <sup>9</sup> הוא כפר-עברתא. גם המסורת הנוצרית הקדומה יודעת על קברו בתמנה: קברו מסומן במפת-מידבא <sup>10</sup> וגם אבסביוס <sup>11</sup> והירונימוס <sup>12</sup> מזכירים אותו. המסורת הערבית, כעברית, יודעת על קברו בעברתא, <sup>13</sup> אולם אין היא חוששת להראות את קברו גם בסבריה <sup>14</sup> וגם בעבה"י בחבל אל-בלקא <sup>15</sup> במחוז מואב.

## יואב בן צרויה

במל"א ב', ליד אנו קוראים שנקבר „בביתו במדבר“. מכאן, אין להוציא על מקום-קבורתו. ועוד חז"ל דרשו „מה מדבר מופקר לכל אף ביתו של יואב“ <sup>1</sup> וכו'. במסורות ימי הבינים אין זכר לקברו, ורק בעל תוצאות א"י מביא על קברו וג"כ בפקפוק, והנה דבריו:  
ושם (=בחרון) מצד אחד מערה שם קברו של ישי ויש שאומ' שהוא קברו של יואב.

תוצאות ארץ ישראל, נ"ח

על סמך מה קבעה המסורת הזאת את קברו בחרון אין לדעת בבירור. אולי על פי מה שידוע שיואב ישב, ביחד עם דוד בחרון. <sup>2</sup> יותר „הגיונית“ היא המסורת הנוצרית שקבעה את קברו בבית-לחם, <sup>3</sup> כי אמנם משם היה וגם אחיו עשהאל נקבר בתוכה. <sup>4</sup>

## יואל הנביא

על אודות קברו של יואל כמעט שאין בידינו שום מסורת ברורה. במקום אחד אנו קוראים:

9 כרמי שומרון, עמ' 77 ועיין גם שם, הערה 3

Loca Sancta, s. 67 10

Onomastikon (ed. Klostermann) 70 19, 1002 11

Loca Sancta, s. 67 12

G. Le-Strange, Palestine under the Moslems p. 404 13 ועיין גם מאמרו של

Goldziher, Muhammedunische Traditionen über der Grabesart der Josua, Z. D. P. V, II. 13 ff.

15 שם, עמ' 531

14 שם, עמ' 387

1 בבלי סנהדרין מ"ט, א'; וראה ירוש' מכות פ"ב, ה"ו, וכן מדרש שמואל, הוצ' בובר, ע' 124

2 שמו"ב, ג': ז"א—ל"ב

3 Loca Sancta ועיין גם s. 180 (1910) 33 Hartmann, Z.D.P.V., גם ש. קליין

ספר המסע Itinerarium Burdigalense על א"י (הדפסה מיוחדת מ„ציון“, ספר ר') עמ' 12—13.

4 שמו"ב ב', ל"ב.

ושם (=בין דמשק לחדמור ז) קבר יואב (צ"ל: יואל) בן פחואל.  
אלה המסעות, 159

בס' שער הגלגולים (מסוף המאה הט"ז) המיוחס לאר"י הקדוש מסופר:  
„בלכתך מכפר גוש חלב לצד צפון בבקעה א' אשר שם תלך שיעור  
חמש מאות אמה ושם בבקעה קבור יואל בן פחואל".<sup>1</sup>  
אם כי אין לקבוע את המקום המצוין של הקבר, בכ"ז יש להסיק  
מכאן שבעל האגרת התכוין למקום אחד בעבה"י המזרחי. והנה המענין הוא  
שגם המסורת הנוצרית יודעת<sup>2</sup> שמקום הולדתו ומקום קברו של יואל הוא  
בעבה"י המזרחי במקום Βηθσαμπε (ז) <sup>3</sup>

## יוכבד

המסורת העממית יודעת על קברה של יוכבד בעיקר ע"י טבריה. יש  
גם הודעה בודדת על קברה בהר הכרמל.  
1. מרים קבורה בטיבריה בשדה ויוכבד בכרם.

קברי אבות, 37

שתי טרסאות עד מערת יוכבד ועמה שמנה צדקניות.<sup>1</sup>  
ר' יעקב ברי נתנאל הכהן, 8  
בארבל, נתאי הארבל ויוכבד קבורה על הדרך.<sup>1</sup>  
ר' יעקב שליח ר' יחיאל מפריז, 58  
ועל הדרך כמו מיל מטבריא, מערה שם יוכבד אם משה רבנו.  
הוצאות ארץ ישראל, ס"א

קרוב לטבריה מרים הנביאה בשדה ויוכבד בכרם.  
קבלת צדיקי ארץ ישראל, 84  
וכמו תחום שבת מטבריה בכפר שקורין ראס בין עמוס<sup>2</sup> שמה  
קבורים יוכבד וכו'.

יחוס אבות, 216

טבריה... משם הלכנו רחוק מיל למערה כמין כפה וצד שלמטה פרוץ  
ויש ב' כוכין מימין וג' משמאל וב' כנגד הפרוץ ושם יוכבד ושתי  
כלותיה צפורה ואלישבע והאחרים לא נודעו בשם.  
ר' משה באסולת, י"ה, א'

<sup>1</sup> המעמר (הוצ' לונז) כרך ג', עמ' 278

<sup>2</sup> Loca Sancta s. 41

<sup>3</sup> עיין על זה ש. קליין, על הספר Vitae Prophetarum (ספר קדונו, עמ' 108)

<sup>1</sup> מתוך הרשימה נראה שהכונה על הדרך בין ארבל לטבריה.

<sup>2</sup> הכונה לראס א-מאס שע"י טבריה

ראס בן-עמוס, <sup>2</sup> שם קבורת יוכבד אם משה רבינו ע"ה.

יחוס הצדיקים, 228

2. ומשם הלכתי להר הכרמל<sup>3</sup> ועליתי על ההר ונכנסתי בתוך מערה אחת ולשם קבורת יוכבד אם משה רבינו.

מנחם כר' פרץ החברוני, 40

גם המסורת הערבית יודעת על קברו בדרך בין ארבל לסבריה. <sup>4</sup> הערבים, כנוסעים היהודיים, לא דייקו לגמרי במרחקים. ועל כן אינם קובעים בדיוק את המקום. כנראה שקביעת קברה בסביבות טבריה. ביחד עם קברות צמורה ואלישבע (ועיין בערכן) באה מתוך זה שבטבריה ידעו, על פי בארה של מרים, גם את קברה של מרים. ורצו לקבוע במקום אחד את קברותיהן.

לצור החכמה

## יונה הנביא

מרבבות הן המסורות ע"ד קברו של יונה, והן מציינות את קברו במקומות: צפורי, כפר-כנה, חברון, חלחול, כפר עוזא וטבריה. עד כמה שאנו יודעים לא דייקו הנוסעים ומצייני הקברים במקומות. על כן נאחד את המקומות צפורי—כפר כנה למקום אחד, וכן את חברון והמקום שעל ידה—כנראה חלחול—ג"כ למקום אחד, באופן שיצא לנו שלפי המסורות קברו מסומן במקומות: (1) צפורי—כפר כנה; (2) חברון—חלחול; (3) כפר עוזא; (4) טבריה. <sup>5</sup> ומשם שלש פרסאות לשפורה והיא צפורי ושם קברו של רבינו הקדוש ורבן גמליאל ור' חייא שעלה מבבל ויונה בן אמתי, והם קבורים בהר.

ר' בנימין מטורילה, מ"ד

## יונה [כפר כנה]

קברי אבות, 37

משם לכפר קינא שם יונה בן אמתי ועליו בניין נאה.

חוצאות ארץ ישראל, ס"ב

ומשם הלכנו לגבעון (!) נקרא כפר כנה, קרוב משם מאה אמה יונה בן אמתי. עליו בניין גדול.

ר' יצחק אלסרא, 82

## בכפר כנה—יונה הנביא.

קבלת צדיקי ארץ ישראל, 84

8 וזהו כאמור הודעת בודרת ובלתי ברורה. פרופ' ש. קליין שחשב את האגרת תואה למזויפת

מצא גם מקור ל"מסורת" זו, ועיין: ידיעות החברה להקירת א"י ועתיקותיה שנה ו', חוברת א', עמ' 24

8 ו G. Le-Strange, Palestine under the Moslems, pp. 457—8

בחצי הדרך יש כפר אחד יקראוהו הישמעאלים ביזאר לאין 1 ואין שם יהודים. בכפר קיני יש ס' בעלי בתים עברים. קרוב לשם כמו מיל אחד יש הקבורה מיונה בן אמתי. רחוק שם ג' מילין עיר ציפורי. אלמוני מקנדיה, 87

הלכתי לקבר יונה בן אמתי הנביא רחוק מכפר כיני 2 מיל על ראש הר גבוה בכפר אחד. ובית גדול ומכובד בנוי על ציונו. ר' משה באסולה ט', ב'.

כפר כינה, שם קבור יונה בן אמתי בראש ההר בכנסייה של גוים בכפה יסה.

יחוס האבות, 221

איש החכמה

כפר כנה, שם קבורת יונה בן אמתי בראש ההר ועליו שתי כפות.

יחוס הצדיקים, 228

קביעת מקום קברו בסביבה זו, צפורי או כפר כנה, חובן לנו כי במקומות אלה חפשו את עיר-מולדתו של יונה, את גת-החפר (מל"ב י"ד, כ"ה) ועל סמך זה קבעו כאן גם את מקום קברו. ולא רק היהודים מצאו בסביבה זו את גת החפר אלא כך אנו מוצאים אף במסורת הנוצרית, שגם היא, נובעת מהמסורת העברית הקדומה, 3 הירונימוס 4 בפירושו לס' יונה מציין את קברו של יונה בגת-החפר שנמצא במרחק של שני מילים רומיים מצפורי בדרך העולה לטבריה. מובן הוא שאף המסורת הערבית יודעת על קברו של „נבי יונים השלום עליהם” בכפר-כנה, 5 שנראה בעיניהם גת-החפר. 2. והלך משם (?) למקום (=חלחול?) קבר יונה בן אמתי והיכל יסה בנוי עליו ויש אצלו פרדס, וכו'.

ר' פתחיה מרגנשבורג, 31

ומשם (=מחברון) הלכתי וראיתי מערת יונה בן אמתי.

מנחם בר' סרץ החברוני, 37

יונה בן אמתי הנביא בקרית ארבע-חברון.

ר' יעקב בר' נחנאל הכהן, 4

ואף נוסע קראי יודע על דבר קברו בסביבה זו, וכה דבריו:

1 מרומ'. ש. קליין ו"ל העיר לי שבמקום בזאר לאין צ"ל כמאר קאין-קננה. אין ספק שהכוונה לכפר כנה או לסביבה שלו, כי הוא מוכיר בקרבת המקום גם את צפורי. והחשוב ביותר הוא שגובתא רציפורין שאותה ראו כמקום גת החפר בספרות התלמודית גם היא הייתה אמנם רחוקה מצפורי ג' מילין ועיין ירוש' כלאים פ"ט, ה"ג וכתובות מ"ב, ה"ו.

2 כלומר כפר כנה.

3 בר"ר צ"ח, י"א ועיין: ש. קליין, מאמרים שונים לחקירת א"י, עמ' 85.

4 מובא ב-50 Loca Sancta, s.

5 G. Le-Strange, Palestine Under the Moslems, p. 469



וראינו את קבורת יונה הנביא ע"ה מרחוק והוא על הר גבוה ועליו  
ב"ת לישמעאלים ובע"ה אינם עוזבים ליהודים להתפלל עליו וקראנו  
קצת מזמורים על הסוסים לצאת מחובינו, ובאנו לחברון בו ביום.  
שפאל הקראי, 16

לפי מסורת זו קברו הוא בחברון או בסביבתה, והכוונה לחלחול, שנמצאת  
בקרבת חברון; עד היום נקרא המקום בפי הערבים „נבי-יוניס“. ואמנם גם  
במסורת הקברים שלהם יש על דבר קברו של יונה בחלחול,<sup>6</sup> וכנראה שמהם  
עברה אחר-כך גם ליהודים.<sup>7</sup>  
3. ובכפר עוזא יונה בן אמתי קבור.

ר' פתחיה מרגנשבורג 38

זוהי מסורת בודדה, וכדאי לציין שר' פתחיה מרגנשבורג המציין את  
קברו בכפר עוזא ציין גם במקום אחר (אולי בחלחול) את קברו, ואין לדעת  
את שורש המסורת.

4. בטבריה קבור... ובמערה אחת יונה בן אמתי ע"ה.

ר' יעקב שליה ר' יחיאל מפריז, 53

גם ביחס למסורת זו אין לדעת בבירור את מקורה. אבל כהשערה  
אפשר לחשוב שאולי היתה מסורת ע"ד קברו של ר' יונה,<sup>8</sup> אחד מגדולי  
האמוראים שהרכיץ חורה בטבריה וינהג בה ישיבה גדולה, וכנראה נקבר  
בתוכה, ומר' יונה „יצרה“ המסורה יונה הנביא.  
יוסף (ראה גם: שבטים)

יוסף הוא האחד והיחידי מבניו של יעקב שזכה כי ירחיבו את הדיבור  
על קברו. מרובות הן ההודעות, ראשיתן מזמן התנ"ך והן נמשכות עד ימינו.  
עם זה רק מקום אחד יודעת המסורת העברית והלא-עברית, על קברו והוא  
בשכם או בכפר בלטה<sup>1</sup> שעל ידה.

ביהושע (כ"ד, ל"ב) אנו קוראים שאת עצמותיו „קברו בשכם בחלקת  
השדה אשר קנה יעקב“; המכילתא יודעת את סיבת קבורתו בשכם כי אמר  
יוסף לאחיו „ממקום גנבתוני לשם תחזירוני<sup>2</sup> וכן בחלמוד: „משכם גנבוהו  
ולשכם נחזיר אבידתו.“<sup>3</sup> וכן יודעת המכילתא דרשב"י<sup>4</sup> (שהובאה אצל הרמב"ן

G. Le Strange, Palestine under the Moslems, pp. 447—448 6

7 ועיין גם ש. קליין, במאמרו על הספר Vitae Prophetarum (ספר קלוזנר, עמ' 199—200)

8 על אורות האמוראי הזה, עיין: א. היימן, ס' תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 894—897.

S. Klein, Z.D.P.V. 1912, s. 38 1

2 בשלה, חוצ' הורוביץ, 8011.

3 סוטה י"ג, ב', וכן בר"ר ס"ה ס"ד; שם ס' כ' בסוף. וראה גם: מדרש דברים רבה, פ

נצבים (חוצ' ש. ליברמן, עמ' 116).

4 מכילתא דרשב"י, חוצ' חוסמאן, עמ' 39—40.

לבראשית מ"ט, ז"א) לשים בפי יוסף דברים אלה בדבר קברו: „וכשאתם מעלין אותי קברו אותי בכל מקום שתמצו, מקובל אני שאיני נכנס לקבורת אבות.<sup>5</sup> שאין נכנס לקבר אבות אלא שלשה אבות ושלש אמהות“. קברו נחשב לאחד המקומות המקודשים ביותר באומה ונחשב ל"אחד מג' מקומות שאין אומות העולם יכולין להונות את ישראל לאמר גוילים הן בידכם. ואלו הן מערת המכפלה וביהמ"ק וקבורתו של יוסף".<sup>6</sup> ומוכן הוא, איפוא שכמעט אין נוסע יהודי בימי הביניים שאינו מזכיר את קברו בשכם או בבבלטה; והרי המסורות:

וביניהם<sup>7</sup> קבר יוסף בן יעקב אבינו ע"ה.

ר' בנימין מטודילה, ל"ג

ריבו שכם הוא גות כותים ונכנית בבין הר גריזים והר עיבל מחוברת אך קברו שם ארון אשר העלו מתוך בני נוף לזאת העיר מיוקרת. קברי אבות, 36

וראינו<sup>8</sup> קברו של יוסף הצדיק.

ר' שמואל בר' שמשון, 80

ומשם הלכתי לשכם וראיתי קברו של יוסף הצדיק בן יעקב אבינו בין שני עמורים של שיש אחד לראשו ואחד לרגליו.

מנחם בר' סרץ החברוני, 87

בשכם יש עצמות יוסף בן יעקב אשר העלו ממצרים.

ר' יעקב שלית ר' יחיאל מפריו, 88

והנה בשכם שם קבורת יוסף הצדיק ועליו שני עמודי שיש אחד לראשו ואחד לרגליו וחומת אבנים נמוכה סביב הקבר.

תוצאות ארץ ישראל, נ"ה

ותמצא שכם בין שני ההרים הר גריזים והר עיבל והוא לפי דעתי הכתר שקורין לו באלטא אלא העיר במערבית לה כתחום שבת ושמה נאבלוס ואשר הכריחני לומר זה שכיון (צ"ל: שציון) יוסף הצדיק הוא לצפון באלטה<sup>9</sup> כחמשים אמה.

כפחור ופרח, רס"ח

וקרוב ממנו (=משכם) קבר יוסף הצדיק ע"ה.

ר' יצחק ו' אלפרה, 82

5 מכאן רואים שרק מחוץ שבוש נובעת המסורה בדבר קברו במערת המכפלה. ראה גם: מרש הגדול, בראשית נ', סימן כ"ה.

6 בר"ר ע"ט, ס"י, ז', מחנות כהונה, שם. ילקוט שמעוני לבראשית ל"ג, י"ט.

7 בין השומרונים בשכם.

8 אמנם שם המקום לא נזכר באופן מפורש, אבל מחוץ הרשימה נראה כי הכוונה לשכם.

9 ר' אישתורי הפרחי הוא הראשון שקבע מקום זה אל גכון.

בשכם יוסף.

קבלת צדיקי ארץ ישראל, 81

בשכם יוסף בן יעקב.

אורי חסד

ר' יוסף בר גחמן, 85

גם שם (= בשכם) נקבר יוסף הצדיק ע"ה.

אלמוני מקנריאה, 87

ומכפר קני הלכתי לשכם מהלך יום וחצי אשר שם נקבר יוסף הצדיק.

ר' יוסף דמונטניא, 90

שכם... הלכתי על ציון יוסף הצדיק רחוק כמעט מיל מן העיר להלן מן הר גרזים. והר עיבל במישור, הוא נתון בין שני עמודים גדולים גבוהים מן הארץ אמה וחצי ולפניו רצפת אבנים יפה כי השמרונים בנו עליו בית כמה פעמים ונפל ונשארה הרצפה.

ר' משה באסולה, י', א'

ורחוק משכם כמו תחום שבת כפר שקורין בלאטה שם קבור יוסף הצדיק ע"ה.

יחוס האבות, 215

נאבלוס (היא שכם) שם קבורת יוסף הצדיק בכפר אלבלוטה.

יחוס הצדיקים, 229

אף הנוסעים הקראיים בקרו על יד קברו, והנה הודעותיהם: ושכנו אל־שכם ושם קבורת יוסף הצדיק ע"ה במקום שקנה אביו מידי חמור במאה קשיטה ועליו ציון וסביבותיו מוגדר באבנים ואמרו כמה פעמים בנו עליו קובבא ונפל ונהרס.

שמואל הקראי, 19 – 20

ומשם (= מעיר שכם) הלכנו למערת יוסף הצדיק ע"ה.

משה ירושלמי, 30

מובן שהמסורת השומרנית<sup>10</sup> מזכירה את קברו – כי הן הוא נקבר בשכם. גם לפי המסורת הנוצרית קברו הוא בשכם,<sup>11</sup> אבל גם בעין-סכר.<sup>12</sup> אנטונינוס פלצנטינוס מודיע על קברו בחברון<sup>13</sup> וכן גם הנוסע הפרסי נאצר כוסרו (1047).<sup>14</sup> ואף המסורת הערבית יודעת על קברו במערת המכפלה.<sup>15</sup>

\* M. Gaster, The Samaritans, pp. 166, 175 10

11 אבסיביוס (ed Klostermann) 1582 Onomastikonl.

12 כך מסמנת מפת-מידבא ועיין 108 Loca Sancta, s.

13 Loca Sancta s, 116 בערך חברון.

14 י. ז. הורוביץ, א"י ושכנותיה, ערך חברון (מערת המכפלה)

G. Le-Strange, Palestine under the Moslems, 314, 319, 325 15

אבל „מסורת“ זו נובעת כנראה מתוך שיבוש האגדה התלמודית<sup>16</sup> בדבר גלגלתו של עשיו (עשו=יוסף) שנכרתה במערת המכפלה. אמנם המסורת הערבית יודעת, כמסורת העברית, על קברו גם אצל שכם,<sup>17</sup> או גם בפירוש, כאישתורי הפרחי, על בִּצְחָה<sup>18</sup> כמקום קברו. יעל (ראה: ברק בן אבינועם)

יעקב (ראה: אבות ואמהות)

### יפתח הגלעדי

עוד בחנ"ך (שופט' י"ב, ז') מסופר על קבורתו של יפתח הגלעדי, כי „וימת יפתח הגלעדי ויקבר בערי גלעד“. אם כן המקום אינו ידוע. וחז"ל דרשו על זה: „יפתח מת בנשילת איברים בכ"מ שהיה הולך בו היה אבר נישול הימנו והיו קוברין אותו שם. הה"ד וימת יפתח ויקבר בערי גלעד. בעיר גלעד לא נאמר אלא בערי גלעד.“<sup>1</sup> במסורות של הנוסעים כמעט שלא נזכר על דבר קברו, ורק אחד מהם כותב:

ומשם (=מאדרעי) לעגלון מהלך ב' ימים שם בראש הגבעה קבר יפתח הגלעדי ומשם לסל"ת מהלך יום א'.

אלה המסעות, 159

ויש לנו עוד מסורת בנוגע לקברו שלפיה הוא קבור לכאורה בחז"ל. אבל נראה לי שגם במקום זה יש לראות מקום מיוחד בארץ-ישראל, אלא מחמת אי-הדיוק שבאגרת נקבע המקום בחז"ל. וז"ל: וקרוב ממנה (=מצובה) על ראש הר בנין גבוה, אומרים כי שם יפתח הגלעדי כי בכ"ל לילה עולה ענן מקבר עזרא עד יפתח הגלעדי, כל ימות השנה, לא ימוש.

ר' יצחק אלפרא, 83

ב„אלה המסעות“ אנו קוראים שקברו „בראש הגבעה“ ואצל אלפרא „על ראש ההר“. נראה לי, על כן, שיש שיחוף ודימוי בין שניהם, ובודאי היתה מסורת שבארץ גלעד נמצא קברו של השופט הגלעדי המפורסם.

יצחק (ראה: אבות ואמהות)

### ירמיהו הנביא

בדבר מותו ומקום קבורתו של ירמיהו אין אנו יודעים מהחנ"ך. לפי המסופר בירמיהו מ"ג, ז' ירד למצרים ובודאי נקבר שם. ועל כן לא נחפלא

<sup>16</sup> סוטה י"ג, א'.

<sup>17</sup> G. Le-Strange, Palestine under the Moslems, 512

<sup>18</sup> שם, 416

<sup>1</sup> בר"ר ס', ס"י ג'.

אם אין לנו שום מסורת בדבר קברו.<sup>1</sup> אולם הנוסעים הקראיים יודעים לספר לנו על קברו בירושלים:

וגם אומרים גם קבורת ירמיהו ע"ה בתוך חצר המטרה.

שמואל הקראי, 14

הלכנו לחצר המטרה ושמה באר רחב מאד אלא פיו כפי הבארות שלנו צר אלא תחתיתו רוחב גדול אם חבנה עליו ארמון גדול יכיל ותחתיתו כלו מים ועליונותו רצוף באבנים טובות, ושמה מערה אומרים זו מערת ירמיהו ע"ה.

משה ירושלמי, 38

מסורת זו היא די מובנת. כי הן יסופר (ירמ' ל"ב, ב') שבחצר המטרה הושלך ירמיהו ע"י צדקיהו המלך. ועד היום יצינו את המקום, צעדים מספר ממערת-צדקיהו, בשם מערת-ירמיהו או חצר-המטרה. המסורת הנוצרית<sup>2</sup> (תיאודוסיוס, 530 לסה"נ) יודעת שבענתות, שהיא במרחק ששה מילין מירושלים, נמצא קברו, אבל מצד שני יודעת גם המסורת הנוצרית<sup>3</sup> ש"ירמיהו נולד בענתות אבל נקבר במצרים".

## ישי אבי דוד

אבי החסיד

ישי היה מבית-לחם יהודה, על כן מובן היה אלו במקום זה היתה יודעת המסורת העממית לקבוע את קברו. אבל קברו נקבע לא בבית לחם כי אם בחברון. אולי משום שזו היתה עיר הבירה הראשונה של דוד (שמו"ב ב', י"א).

בהר מערה ובה ישי ואבנר בתוך העיר.

קברי אבות, 34

חוץ מהמערה (= מערת המכפלה) אבנר בן-נר וישי אבי דוד.

ר' יעקב שלח ר' יחיאל מפריז, 53

ושם (= בחברון) מצד אחד מערה שם קברו של ישי ויש שאומרים שהוא קברו של יואב.

תוצאות ארץ-ישראל, נ"ח

1 אמנם במקור אחר אנו קוראים שסמוך לחמי טבריה, ירמיהו הנביא ע"ה והציון שעליו גדול מאד" (אלת המסעות, 156); אבל יש כאן טעות. כי המסורות האחרות קובעות במקום זה את קברו של ר' ירמיה, חתנא המפורסם שמקומו היה, כנראה, בטבריה. וכך בא בעל חרשימה הזאת לסמן את קברו של ירמיהו הנביא במקום זה.

Loca Sancta, s. 21 2

Vitae Prophetarum (ed. Schermann), s. 9 3 וראה גם מאמרו של ש. קליין

(ספר קלונר, עמ' 103).

ובהר (של חברון) מערה ובה ישי ואבנר.

קבלת צדיקי ארץ-ישראל, 88

רחוק מחברון כמו עשרה מילין ושם... קבור ישי אבי דוד ואומרים כי המערה היא הולכת עד מערת המכפלה.<sup>1</sup>

משולם בן מנחם מוולטרט, 200

שם (כחברון) על ראש ההר מערה גדולה ויפה ובנין יפה בראשה ואומרים ששם קבר ישי אבי דוד.

ר' עובדיה מברטנורא, 127

נגד חברון בראש ההר קבורת ישי אבי דוד עם בנין נאה ויש חלון קטן שהולך למטה במערה. אומרים שפעם אחת השליכו בו חתול ויצא מן החור שבמערת המכפלה ויש ביניהם כחצי מיל.

ר' משה כאסולת, י"ב, ב'

ולפני העיר (חברון) למעלה בהר בנין נאה. שם קבור ישי אבי דוד המלך ע"ה.

יחוס האבות, 210

וישי אבי דוד בהר חברון.

יחוס הצדיקים, 230

ואף הנוסעים הקראיים מוסרים לנו בדבר הקבר :

וכנגד חברון על ראש ההר מערה אחת גדולה אשר שם קבורת ישי אבי דוד<sup>2</sup> ובנו עליו ישמעאלים ב"ת.

שמואל הקראי, 17

ואח"כ הלכנו למערת ישי אבי דוד ע"ה והיא ג"כ קרובה למערת אבותינו הקדושים ע"ה בהר א' שכנגד מערת המכפלה לצד דרום.

משה ירושלמי, 38

ואח"כ הלכנו לקבר ישי אבי דוד שהוא על ההר ויושב בו שיך אחד ובנו אצלו בית ארגו<sup>2</sup> קטן וראינו שיש חור אחד במערתו ואומרים שאם ישלח אדם עוף אחד ממנו יצא ממערת המכפלה.

בנימין ירושלמי, 52

המסורת הנוצרית יודעת על מקום קברו בבית-להם ביחד עם דוד.<sup>3</sup> אמנם ישי היה מבית-לחם וע"כ מן הנכון הוא לקבוע כאן את קברו. אבל

1 על הקשר שיש בין קברו של ישי ובין מערת המכפלה ראה גם ר' משה מבאסולת והנוסע הקראי, בנימין ירושלמי.

2 צ"ל לא ארגו כי אם מרגו, ועיין במבוא לחבור זה, פרק ז': "תמסורות תלא-יהוריות" הערה 81.

3 אבטביוס 4210 (ed. Klostermann) Onomastikon

המסורת הנוצרית קבעה אותו פה — ביחד עם דוד! — בעיקר משום טנדנציה נוצרית בלבד.

## ישעיהו הנביא

1. כמה אגדות-מסורות יש לנו בתלמוד בדבר פטירתו של ישעיהו: המסורת התלמודית יודעת שמנשה הרג את ישעיהו,<sup>1</sup> וכן היא יודעת שנמצאה „מגלת יוחסין בירושלים וכתוב בה מנשה הרג את ישעיהו.”<sup>2</sup> אבל מאגדות אלו אין אנו יכולים ללמוד על מקום מותו, אף כי יש לשער שבירושלים קרה מאורע זה. ואמנם באדר"ג הוצאת שכטר (נוסחה ב', פרק ל"ט, עמ' נ"ד) יש לנו מסורת מפורשת על קברו של ישעיהו ובירושלים. ושם נאמר: „ואין מלינין את המת בתוכה (=בתוך ירושלים) חוץ מקברי מלכי בית דוד וקבר ישעיה וקבר חולדה.”<sup>3</sup> והנה למסורת עתיקת-ימים זו לא היה הד בספרות הנוסעים העבריים ומצייני הקברים בימי הביניים, והם מציינים את קברו, כפי שנראה, במקום אחר (בתקוע). ורק שני נוסעים קראיים מהמאה הט"ז יודעים על דבר קברו של ישעיהו בירושלים, בחצר המטרה:

ואח"כ כאנו אל חצר המטרה והיא מחוץ לעיר תחת ההר וראינו בתוך חצר המטרה קבורה אחת יפה מאד ועליו בנין נאה ואומרים זאת היא קבורת ישעיהו הנביא ע"ה.

שמואל הקראי, 14

ובחצר ההיא (=בחצר המטרה) ראינו בית-כלאו (=של ירמיהו) וקבר ישעיהו הנביא.

בנימין ירושלמי, 51

נראה הדבר שאף הנוסעים האלה קבלו את המסורת ע"ד קברו של ישעיהו בירושלים מהמסורת הנוצרית, כי עוד הנוסע מבוכדו (משנת 333)<sup>4</sup> יודע על דבר קברו של ישעיהו, ביחד עם זה של חזקיהו, בירושלים.

2. הנוסעים העבריים קובעים את מקום-קברו בתקוע: אבל קרוב תקוע ובה שדה וסוחרת חבל נביאים בני (צ"ל: בן) אמוץ ועמוס והם יחד בתוך המערה מטהרת.

קברי אבות, 34—85

1 בבלי סנהדרין ק"ג, ב'; ירוש' סנהדרין פ"י, ה"ב.

2 בבלי יבמות מ"ט, ב' ופסיקתא רבתי סוף ט' ר' (הוצ'. אי"ש י"ד, ע"א).

3 בכמה מקומות בתלמוד (י' נזיר סוף ט' ה"ב; חו"ט ב"ב סוף א') נזכר רק קבר „הנביא”,

ואם כי לא מפורש שמו של הנביא אין ספק שהכוונה היא לישעיהו.

4 Jlinera Hierosolymitana (ed. Geyer) 2312 ועיין כעת גם: ש. קליין, על הספר

Vitae Prophetarum (כ,ספר קלונר, עמ' 104—105).

בתקוע קבור ישעיהו הנביא. זכר צדיק לברכה.

ר' יעקב שלית ר' יחיאל מסרין, 52

בתקוע ישעיהו ועמוס תוך מערה.

קבלת צדיקי ארץ ישראל, 83—84

תקוע. שם קבור ישעיהו הנביא ע"ה ועליו בנין נאה.

יחוס האבות, 210

אם כי אין לקבוע בהחלט את המקור למסורת זו ע"ד קברו בתקוע, נראה הדבר שהסיבה לזה היא קביעת קברו של עמוס במקום זה, ובהיות ויש דמיון בין עמוס לישעיהו בן אמוץ (וראה בקינה. קברי אבות: „בני אמוץ ועמוס” וכו') על כן קבעו. על פי צלצול השם בלבד. גם את קברו של ישעיהו בתקוע.<sup>5</sup>

3. ישנה מסורת בורדת שאולי יש למצוא גם בה ידיעה ע"ד קברו: ושתי מערות גדולות תחת ההר ופתחים קצרים יש להם וכשיכנס אדם בתוכם יראה קברים שאין להם שער ואינן ידועין אלא בנו של ישעיה הנביא, הנחל היורד תחת קברו ויהונתן בן עוזיאל.

ר' יעקב ב"ר נתנאל הכהן, 5

פה אנו מוצאים ע"ד בנו של ישעיהו. אבל נראה שיש לתקן: ובמקום „בנו” צ"ל „קברו”. והכוונה, כנראה, לכפר עמוקה, שבו מציינות הרשימות השונות את קברו של יונתן בן עוזיאל. אבל אין זה ברור למדי.

יששכר וזבולון (ראה גם: שבטים)

רק בעל ס' הישר יודע שיששכר קבור ביחד עם זבולון. שאר המסורות העבריות יודעות רק על קברו של זבולון בלבד. והרי המסורות: ואת עצמות יששכר וזבולון קברו אותם בצידון בחלק אשר נפל להם. ס' הישר, רצ"ב

צידון... שם ראיתי רחוק מן העיר רבע מיל קבר זבולון. ומתחלה היה בין שני עמודים גדולים ואילן חרובים. וארון הישמעאלים בנה עליו בית עם עגול למעלה. ועל מקום הקבר אצטבא ועליה בגד שחור ונרות לפניו בכבוד. והשנים עמודים עדיין שם א' מכפנים, בנוי ונראה בחלון ואחד מחוץ לבית.

ר' משה באסולה, ה' ב'

ונקבר שם בצידון רחוק מקבר זבולון.

ר' דוד די רוסי, 203

צידא היא צידון. דרך רחוק מהעיר כחחום שבת על ראש ההר שם

5 ועיין: Sütterlin, Thekoa (P.J.B., 1921, s. 46)



## קבור זבולון בכפה נאה.

יחוס האבות, 218

המסורת (ס' הישר) המשחפת את מקום-קברם של שניהם, מקורה <sup>1</sup> בפסוק „שמח זבולון בצאתך ויששכר באהלך“ (דברים ל"ג, י"ז). אולם ביחס למוצא המסורת בדבר קברו של זבולון בצידון, הרי יש למצוא סמוכין בכתוב: „זבולון לחוף ימים ישכון והוא לחוף אניות וירכתו על צידן“ (בראשית מ"ט, י"ג).

המסורת הערבית <sup>2</sup> יודעת על מקום-קברם של יששכר וזבולון גם יחד ושניהם בארבל (ארביד) ביחד עם דן וגד. יתרו

המסורת קבעה את קברו בכפר חטים – או חטין – הוא כפר חטיא <sup>1</sup> שבזמן האמוראים.

יתרו בחיתין. קברי אבות, 37  
משם הלכתי לכפר חטים וראיתי בצד ההר ב' קברים. יש אומרים קבר יהושע <sup>2</sup> ויש אומרים קבר יתרו וקבר צפניה (צ"ל=צפורה).  
ר' שמואל בר' שמשון, 31

בכפר חטים יתרו חותן משה רבינו וצפורה לחיי עוה"ב.  
ר' יעקב שלח ר' יחיאל מפריז, 53  
משם הלכנו לכפר חטים שם יתרו חותן משה ועליו בנין נאה.  
תיצאות ארץ ישראל, 156–157  
ומשם הלכנו לעיר שמה שועית <sup>3</sup> על שם יתרו הקבור בה ועמדנו על קברו.

ר' יצחק ק' אלפרא, 82

## בחטין יתרו.

קבלת צדיקי ארץ ישראל, 83  
ויתרו חותן משה רבינו ע"ה גם הוא קבור בדרך ההוא. <sup>4</sup>  
ר' יוסף דמונטניא, 90

- 1 א. מ. לונץ, ירושלים כרך א': קברי ארץ הצבי, עמ' 27.
- 2 G. Le Strange, Palestine under the Moslems, pp. 457–8 וראה גם ר' יהוסף שוורץ, תבואה"א, הוצ'. לונץ, עמ' רל"ב.
- 1 יר' מגלה א', א'; יר' הוריות ג', ב.
- 2 כמה מסורות קובעות במקום זה את קברו של יהושע בן פרחיה (ועיין: בערכו). אבל נראה שיש כאן הר מהמסורת הערבית, כי הערבים קראו ליתרו בשם שועיב ומשועיב גורו יהושע וכך מצאו את קברו של יהושע בן פרחיה, שהיה חברו של נתאי הארבל ובודאי נמצא אף הוא בסביבה זו.
- 3 שועית-שועיב שמו של יתרו בערבית.
- 4 לפי המחבר הדרך היא בין צפת ובין כ' קנה, אבל נראה שלא לכפר חטין החכוין אלא

כפר חטייא ושם קבור יתרו, ובנו עליו הישמעאלים מרגז.  
ר' משה באסולה, ט', ב,

חטיין, הוא כפר חטיא. שם קבור יתרו חותן משה ע"ה.  
יחוס האבות, 221

כפר חטיין, שם קבורת יתרו.  
יחוס הצדיקים, 228

ואף נוסע קראי אחד יודע על קברו בכפר חטיין, ואלה דבריו:  
ואמרו ששם (= בכפר חטיין) קבורת יתרו וצפורה בתו.  
שמואל הקראי, 20

כנראה, שמוצא המסורת העברית על קברו של יתרו נעוץ בשורש  
האגדות שבסביבות אלו חפשו עפ"י השוואות אתימולוגיות את קברו של יתרו-  
שועיב. ואמנם גם המסורת הערבית יודעת על קברו בחטיין<sup>5</sup> וכן גם בטבריה<sup>6</sup>  
עצמה. ואף בחרבת-מדין, היא העיר שנוכרה ביהושע (י"א, א') בשם מדון.  
וזה בלי ספק. בא מהשוואה מנדה או מדין למדין<sup>7</sup> ועפ"י קבעו כאן את קברו.

אגדה חסידית

כלב בן יפונה (ראה: יהושע בן נון).

לאה (ראה: אבות ואמהות)

לוי (ראה: שמעון וגם: שבטים)

מידד (ראה: אלדר)

מיכה הנביא

על אידות קברו של מיכה אין שום מסורת עברית קדומה ואף לא  
מימי הביניים. רק מסורת אחת מאוחרת מספרת לנו שבעיר כסיל קבור מיכה.<sup>1</sup>  
כסיל נזכרת ביהושע ט"ו, ל' והיא מערי נחלת מטה בני יהודה, אבל מה  
לעיר זו עם קברו של מיכה אין לדעת.

לכפר כנה. אבל המענין הוא מה דבר אחר שממנו יש ללמוד, לרעתי, על מוצא המסורת. המחבר  
מוזכר אחר כך את כפר קיני. על כן נראה לי שהמחבר חשב למצוא את קברו בסביבה זו דוקא  
עפ"י הכתוב: "ובני קיני חותן משה" (שופט' א', ט"ז) וכן "והבן קיני נסרד מקין מבני חבר חתן  
משה" (שופט' ד', י"א). ואולי מכאן גם המסתח לשאר המסורות?

<sup>5</sup> G. Le-Strange, Palestine under the Moslems, 450, 451 ועיין: יוסף  
ברסלבסקי, שלש ארצות מדין בגליל, הטבע והארץ כרך ב', חוב' י' עמ' 522-521.

<sup>6</sup> G. Le-Strange, שם, עמ' 341

<sup>7</sup> את זה ראה אל נכון ר' אשתורי הפרחי, ועיין: ש. קליין, חומרי הסופוגרסי, עמ' 17,  
ערך כפר מנדי.

<sup>1</sup> גלילות ארץ-ישראל, מובא בסדר הדורות א', ג"ט, ב'.

המסורת הנוצרית (סוצומנוס)<sup>2</sup> יודעת שקברו של מיכה נמצא במקום *Βηραθσατία* והוא ידוע בשם *Νεφασμεσμενα*<sup>3</sup> כנראה שבמקום *Βηραθσατία* יש לקרוא *Μωραθει = Μηρα[θ]σατία* היא מרשת או מראשה עיר של מיכה.<sup>4</sup>

**מלאכי הנביא (ראה: חגי זכריה ומלאכי)**

### מלכי יהודה

מלכי יהודה נקברו בירושלים וקברותיהם נזכרים כל אחד בפני עצמו בכתבי-הקודש (בספר מלכים ובדברי הימים; ובאופן כללי גם בנחמיה ג', ט"ז); הם היו ידועים גם ליוסף בן מתתיהו המספר: „ואנטיוכוס התאנף על המגפה אשר נגף מפני שמעון ויצא להלחם בארץ יהודה וחנה מסביב לירושלים והביא את הורקנוס במצור. והורקנוס פתח את קבר דוד, אשר היה עשיר מכל המלכים, והוציא משם יתר על שלשת אלפים ככר כסף והטה את לב אנטיוכוס לעזוב את המצור בשלמו לו שלש מאות ככר“<sup>1</sup> וכן הוא מספר שאף הורדוס נכנס לתוך הקבר הזה על מנת לעשות כמעשה הורקנוס.<sup>2</sup> גם בספרות התלמודית ידעו על דבר קבריהם של המלכים. וכה אנו קוראים בתוספתא בבא-בטרא (פ"א, י"א): „כל הקברות מתפנין חוץ מקבר המלך ומקבר הנביא. ר' עקיבא או' אף קבר המלך וקבר הנביא מתפנין. אמרו לו: והלא קברי בית דוד וקבר חולדה הנביאה היו בירושלים ולא נגע בהם אדם מעולם. אמ' להם: משם ראינו מחילות<sup>3</sup> היתה להן והיתה מוציאה הטומאה לנחל קדרון“.<sup>4</sup> ובתוספתא נגעים (פ"ו, ב') נאמר: „ואין מקימין בה (=בירושלים) קברות. חוץ מקברי בית דוד וקבר חולדה הנביאה שהיו שם מימות הנביאים הראשונים“. ובאבות דר' נתן (פרק ל"ה) ישנה הוספה: „וכשמינו את הקברות מפני מה לא פיננסו? אמרו: מחילה היתה שם שהיתה מוציאה הטומאה לנחל קדרון“.<sup>5</sup>

Loca Sancta, 42, 94 2, ועיין כעת גם ש. קליין במאמרו על הספר Vitae Prophe-

tarum (כ, ספר קלונור, עמ' 197—198).

3 ועיין במבוא לחבור זה, בפרק: המסורת הלא-יהודית, הערה 22.

4 מיכה א', א', ועיין בדבר זה העיר הזאת 53—52 ss. P. J. B. 29 (1933) וראה גם את

חמאמר Die Heimat des Propheten Micha, von K. Elliger, Z.D.P.V., 57 ss. 81—152

1 מלחמות א', ב', ה' (בתרגומו של ד"ר נ. שמחוני) וראה גם: קדמוניות ד', ט"ו, ג'.

2 קדמוניות ט"ו, ד', א'.

3 בכת"י: מחילה (ראה: צוקרמנדל, עמ' 309 שורות 6—8)

4 ועיין גם מס' שמחות ט', י"ד, פיסקא י' (הוצ'. ד"ר מיכאל היגער, עמ' 207) וכן ירושלמי

נויר ט', ג'.

5 ובאבות דר' נתן (הוצ'. שכטר), נוסחה ב': „ואין מלינין את המת בתוכה חוץ מקברי מלכו

בית דוד וקבר ישעיה וקבר חולדה“ (דף נ"ד, ע"א).

ובנוגע לקברו של חזקיהו דרשו חז"ל על הכתוב בדברי-הימים ב' ל"ב, פ"ג: „ויקברוהו במעלה קברי בני דוד וכבוד עשו לו במותו“—„מלמד שהושיבו ישיבה על קברו“<sup>6</sup> ובמקום אחר דרשו: „מה כבוד עשו לו? רבי יהודה ברבי סימון רבי חנין ורבנין. ר' יהודה בר סימון אמר: בית וועד בנו למעלה מקברו של חזקיה. בשעה שהיו הולכים לשם היו אומרים לו: למדנו. רבי חנין אמר: ספר תורה נתנו למעלה מקברו של חזקיה ואמרין: זה שהוא מוטף בארון קיים דבריו של זה מה שכתב בזה. ורבנין אמרין: הציעו לו טפסות מפתח בתיהם עד קברי בני דוד. וכך כך למה? כדי שלא יתיחפו רגליהם. אף על פי כן נתיחפו רגליהם. אמר להם ירמיה: מה אם בשעה שהצעתם טפסות מפתח בתיכם עד קברי בני דוד נתיחפו רגליכם, לכשיתנגפו רגליכם על הרי נשף, על אחת כמה וכמה“.<sup>7</sup> ישנה גם אגדה שעוד אדרינוס קיסר מצא קברו של דוד, וזו לשון האגדה: „ויצא (אדרינוס) ומצא קברו של דוד. פתח וראה שפניו אדומים וצהובים. ושם ידיו בפניו ודחק בשרו והיה הדם הולך לכאן ולכאן כאדם שיש בו רוח ונשמה. פתח אותו רשע את פיו ואמר: נאה היה לזה להיות מלך על כל העולם בחיים, שכשמת הוא, כאדם חי“.<sup>8</sup> גם בברית-החדשה<sup>9</sup> יש על קברו של דוד שהיה ידוע בימים ההם, מסורות עתיקות אלו הביאו, כמובן, את נוסעי ימי הביניים ורושמי הקברים לידי ידיעת מקום קברי מלכי יהודה, והוא: בהר ציון.<sup>10</sup>

ובהר ציון [קברי בית דוד וקברי המלכים] אשר קמו אחריו... ומצאו שם פי מערה אמר אחד לחברו: נכנס ונראה אם יש שם ממון? והלכו במבוא המערה עד שהגיעו אצל ארמון אחד גדול בנוי על עמודי שיש מצופה בכסף ובוהב, ולפניו שולחן זהב ושרביט ועטרת והוא קבר דוד המלך ולשמאלו קבר שלמה המלך כמו כן, וכן קברי כל המלכים הקבורים שם ממלכי יהודה וגו'.

ר' מנימין מטוריה, לח—לט

רק בעלותי עלי ציון והן נשרפה נפשי לאשה כמו לפיד מבושרת [י]רב מחלי כי אליף על המערה ובה קברי מלכים ואכן היא מסוגרת. קברי אבות, 85

6 בבא קמא ט"ו, ע"ב בסוף העמוד.

7 סחיטת דאיבה רבתי ט"ו כ"ה. (לפי דפוס פיזארו, רע"ט)

8 מרש עקסאן דמר יעקב' בסי' אגרות אגרות, הוצ'. לונדן, עמ' 23. תיאור זה שאוב מאגרת חספרי על משה רבינו: „ולא נס ליחה... עכשיו, כל הנוגע בשרו של משה לחה סורחת אילך ואילך“ (הוצ'. איש-שלום ק"ו, ע"א; ע"י גם מרש חנאים 227).

9 פעלי השליחים, ב', כ"ט.

10 עד היום מראים בהר המערבי את קבר דוד, במקום שקוראים לו „הר ציון“.

ועל הר ציון קברי מלכי בית דוד.

מנחם ברי סרץ החכרונני, 87

בירושלם עה"ק שחבנה ותכונן ב"ב יש בציון קבורת מלכי ישראל.

ר' יעקב שליח ר' יחיאל מפריז, 53

למעלה ממעיין השלוח בהר שם מצודת ציון ושם קברי המלכים, ושם בניין ישן קוראים אותו היכל דוד מכוון נגד בית המקדש מדליקין שם גרות לקדושת המקום.

<sup>שבת ציון</sup>

חוצאות ארץ-ישראל, נ"ו

בציון מערה ובה קבר מלכים סגורה.

קבלת צדיקי ארץ-ישראל, 84

הר ציון ושם בית ובה קברים של בית דוד ע"ה.

ר' יוסף בר נחמן, 88

לצר דרום הר ציון היא עיר דוד ולמעלה סמוך לקבורת דוד יש כנסיית דס' צרנצסקי ומקום קבורת דוד הוא בנוי ויש לה פתח גדול של ברזל.

משולם בן מנחם מוולטרה, 204

ובציון, סמוך לקבורת המלכים, יש במה גדולה לכומרים די פרנציסקו, ובשכר הימים קברות המלכים גם כן היו תחת ידם, ובא פה בירושלם אשכנזי אחד עשיר ובקש לקנותם מאת המלך. ונחקוטט עם הכומרים. ומהיום שהוא לקחו אותם מיד הכומרים והם עתה תחת יד הישמעאלים. ויודע הדבר בויניציאה כי היהודים הבאים מאדום גרמו לקחת קברות המלכים מתחת יד האדומים, אז גזרו לבלתי חת יוצא ובא ליהודים בירושלם דרך ארצם. ועכשיו, תודה לאל חי, בטלה הגזרה.<sup>11</sup>

ר' עובדיה מברטנורא, 148

בהר ציון יש מקום לכומרים... אומרים ששם קבורים דוד ושלמה ע"ה. וקרוב לשם בית אחד סגור בפתח ברזל ג"כ אומרים ששם כל מלכי בית דוד.

ר' משה באסולה, י"א, א

ועליתי להר ציון ויש שם ב' כנסיות במקום הבירה את הכנסת ביד הנוצרים העליונה והתחתונה ביד הישמעאלים. ופתחו לי הישמעאלים והראו לי דמות קבר ואמרו לי כי הוא קבר דוד המלך ע"ה.

דוד הראובני, 147

11 ועיין על זה ברטות: ש. קליין, תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל, עמ' 182—183, וכן

את מאמרו של י. ברטלסקי, לעליה האשכנזית בא"י במאה ה"ו, ציון (רבעון) שנה שנייה, ספר א'

עמ' 56—68.

אגרת החכמים

וסמוך לירושלים ציון, שם היכל דוד המע"ה שהיה הארון מונח בו,  
קצתו קיים, שם קבורים מלכי בית דוד במערה בבנין נאה ומפואר.  
יחוס האבות, 218

אף הנוסעים הקראיים מספרים לנו בדבר קברי דוד ושלמה, והרי  
דבריהם:

ואח"כ באנו אל עיר ציון והיא קרובה לשער העיר סמוך לירושלים  
מחוץ לעיר ושם קבורת דוד ושלמה ע"ה ובנו עליה קובבא יפה ונאה  
מאד וסביבות הקובבא מוגדרים קיר קטנה.

שמואל הקראי, 13

הלכנו למערת דוד המלך ע"ה לפני השער הדרומי ובו ג"כ מערת  
שלמה ע"ה ושאר קברי מלכי דוד וסמוך להר ציון עיר דוד.

משה ירושלמי, 38

ובאנו לציון שהיא קרוב לחומת ירושלים כשעור דרך עשרה דקים  
והלכנו לקבורת דוד המלך ושלמה המלך.

בנימין ירושלמי, 50

גם במסורת הנוצרית תופשים קברי מלכי יהודה מקום חשוב. אף כי,  
כפי שכבר ראינו, מסופר בברית החדשה שדוד המלך מת ונקבר בירושלים  
וקברו היה כנראה, ידוע עוד בזמן ההוא. בכל זאת לא חששה המסורת  
הנוצרית, וכוונה עשתה זאת, להראות את קברו של דוד דוקא בבית לחם.<sup>12</sup>  
הנוצרים רצו, כמובן, להרבות על ידי מסורת שכזו, בקדושתה של בית-לחם  
הנוצרית. ולא נכונה היא איפוא הדעה, שהודעה זו על קברי מלכי יהודה  
בבית-לחם נמצאת גם במסורת-הקברים היהודית.<sup>13</sup> זוהי מסורת נוצרית שעברה  
אחר-כך, כפי שנראה להלן. גם לערבים, אבל מעולם לא היתה נחלת  
המסורת העברית.

גם במסורת הערבית, עוד באמצעה של המאה העשירית, אנו מוצאים  
על דבר קברי מלכי יהודה בירושלים.<sup>14</sup> אולם תחת השפעת המסורת הנוצרית  
יודעת גם המסורת הערבית לספר לנו על קברי דוד ושלמה בבית-לחם: את  
זאת יש לראות באופן ברור בהדגישה „שקברו של שלמה ביחד עם זה של  
אביו, הוא בבית-לחם במערה שבה נולד ישי“,<sup>15</sup> או „הם (=הנוצרים) אומרים

<sup>12</sup> אבסכיוס 4210 G. Geyer, Jlinera; Onomastikon (ed. Klostermann)

Hierosolymilana, 252 (ועיין גם 40 Loca Sancta, s.)

<sup>13</sup> עיין במבוא לתבוא זה בפרק „המסורות-הלא-יהודיות“, הערה 34.

<sup>14</sup> G. Le-Strange, Palestine under the Moslems, 203

<sup>15</sup> שם, עמ' 339 וגם עמ' 299

שבבית-לחם קברי דוד ושלמה ע"ה.<sup>16</sup> המסורת הנוצרית – הטנדנציונית הזאת נעשתה, איפוא, גם לנחלתה של המסורת הערבית. מעניינת היא האגדה אצל הערבים בדבר קברו של שלמה המלך. יאקות מודיע<sup>17</sup> „שבאמצע ים טבריה מתרומם צור אחד שאומרים כי הוא קברו של שלמה בן דוד. ולכשיצטללו המים של ים טבריה יהיה זה האות להופעת צורר-המשיח (אנטי-כריסט) א-דג'אל. ולכשיתרבו המים יבוא אחד מאנשי גוג ומגוג (יאג'וג' ומאג'וג') ויאמר: הנה המים מאחורינו. ואז יצאו כולם בסך ירושלימה. או אז יופיע ישו בעמדו על הצוק א-צח'רה בהיותו מוקף ע"י מאמיניו האמתיים ועליו יטיף אמרתו, אז יצא איש משכס ג'רהום – או משכס ע'סאן לפי האחרים – מול אנשי גוג ומגוג והם ישורשו ויפוזרו כליל". וגם עלי מהראת מספר<sup>18</sup> של „מזרח ים טבריה אומרים ישנו קבר שלמה". י.ז. הורוביץ כותב<sup>19</sup> שאגדה זו היא אגדה ערבית. אמנם לאמתו של דבר לא אגדה ערבית היא זאת ומקורה, באמת, עברי הוא וראשיתו נעוצה עוד בכתבי הקודש. ביחזקאל ל"ט, י'-ט"ז אנו קוראים: „והיה ביום ההוא אתן לגוג מקום שם קבר בישראל גי העוברים קדמת הים וחסמת היא את העברים וקברו שם את גוג ואת כל המונה וקראו גיא המון גוג. וקברום בית ישראל למען טהר את הארץ שבעה חדשים. וקברו כל עם הארץ והיה להם לשם יום הכבדי נאם אדני ה'. ואנשי תמיד יבדילו עברים בארץ מקברים את העברים את הנוחרים על פני הארץ לטהרה מקצה שבעה חדשים יחקרו. ועברו העברים בארץ וראה עצם אדם ובנה אצלו ציון עד קברו אותו המקברים אל גיא המון גוג. וגם שם עיר המונה וטהרו הארץ". מפרק זה של יחזקאל אנו למדים ע"ד קברו של גוג, כנראה ב„קדמת הים", וכן מה שמסופר בסוף האגדה הערבית על מלחמת גוג ומגוג יסופר פה כי רבים יהיו המתים במדה כזו שיצטרכו לשבעה חדשים עד שיטהרו את הארץ. אולם לא מסופר פה עדיין על דבר המקום. אבל בתרגום יונתן בן עוזיאל למלים „קדמת הים" אנו קוראים „מדנח ים גנוסר". ואם כן מתואר גם המקום בדיוק נמרץ עם המסורת „הערבית". וגם מציאות קברו של שלמה המלך במקום זה דווקא, לפי מסורת הערבים, נעוצה כבר, כנראה, בתנ"ך הואיל ובשיר השירים (ח', י"א) אנו קוראים כי, „כרם היה לשלמה בבעל המון" – אם כן אחרת המסורת הערבית את מקום קבורת גוג בגיא המון, שנוכר ביחזקאל, עם הכרם של שלמה בבעל המון, שנוכר בשיר-השירים. ובדרך זו „יצרה" את מקום קברו של שלמה. וכך נוצרה המסורת המורחבת הזאת,

16 שם, עמ' 300.

17 שם, 67.

18 שם, עמ' 339.

19 א"י ושכנותיה, ערך ים כנרת, עמ' 319.

שמצד אחד היא נחשבת לערבית, ומצד שני היא מצובעת בצכיון נוצרי, על פי מקורות עבריים שונים.

על הקשר שבין קברו של גוג לים טבריא—המאמת את השערתי בענין קברו של גוג בטבריה—מצאתי אחר-כך במדרש זוטא, שיר-השירים, הוצ' ר"ש באבער סוף סי' ס"ד (הוצ' ווילנא, תרפ"ה, דף י', ע"א): „ד"א נגילה ונשמחה בך. א"ר נחמיה כשיראה הקב"ה קברו של גוג ומגוג לישראל, הרי רגלי השכינה על הר הזיתים וקברו של גוג ומגוג נפתח מימין לנחל קדרון עד גרגשתא של מזרח הים של טבריא ובא עד נכנסה, שנאמר גיא העוברים קדמת הים (יחזקאל ל"ט, י"א)“.

אם כי המקום „גרגשתא“ והמלים „ובא עד נכנסה“ אינם ברורים (ועיין על זה השערותיו של ר' מנדל וואהלמאן, חקרי ארץ, עמ' 59-60 וכן 39-40), מכל מקום ברור כי גם המדרש הזה מסתמך על הפסוק שבס' יחזקאל ומראה כפי שראינו גם מתרגום יונתן בן עוזיאל—כי הכוונה היא לימה של טבריה. מרים

אף על פי שכתוב יש במקרא שעל פיו נקברה מרים בקדש שבמדבר צן (במדבר כ', א'), בכל זאת יודעת המסורת העממית גם לפרוץ גדר והריהי מספרת לנו על קברה בארץ ישראל בקרבת טבריה. מרים קבורה בטיבריה בשדה.

קברי אבות, 37

ועל הדרך כמו מיל מטבריא מערה שם יוכבד אם משה רבינו ומרים אחותו.

תוצאות ארץ ישראל, ס"א

קרוב לטבריה מרים הנביאה בשדה.

קבלת צדיקי ארץ ישראל, 81

ראס בן עמוס,<sup>1</sup> שם קבורת יוכבד אם משה רבינו ע"ה וצפורה אשתו ומרים הנביאה אחותו.

יחוס הצדיקים, 228

עיקר המסורת בדבר קברה של מרים במקום זה הוא, כנראה, באגדה בדבר הבאר המסתורית המפורסמת שנקראה בשם „בארה של מרים“,<sup>2</sup> שלפי המסורת נכנסה לים כנרת ונשארה בו עד היום. משה רבינו

בין עשרה דברים שנבראו בערב שבת בין השמשות היה אף „קברו של משה“ (פסחים נ"ד, א') או „קברתו של משה“ (אבות ו', ח'), אבל כשמת

1 הכוונה לראס אמוס שע"י טבריה.

2 על המסורות בדבר הבאר הו', עיין: י. ז. חורוביץ, א"י ושכנותיה, עמ' 105—106.



משה, ויקבר אתו בגי בארץ מואב מול בית פעור ולא ידע איש את קבורתו עד היום הזה (דברים ל"ד, ו').<sup>1</sup> כמה מסורות ואגדות אנו מוצאים בספרות התלמודית על אדות קברו. מסופר: „שמת בנחלת בני ראובן ויקבר בנחלת בני גד“;<sup>2</sup> וגדולה היתה יראת-הכבוד מפני קברו שכן אמר ר' שמעון בן יוחאי „שאם ינקב נקב מקבורתו של משה אין כל העולם כולו יכול לעמוד באורתו“;<sup>3</sup> ואם כי לא ידעו את מקום קבורתו, ברור היה כי הר-גבו הוא מקום קברו. שכן מתרגם התרגום המיוחס ליונתן בן עוזיא (כמדבר ל"ב, ל"ח) את השם „גבו“—„בית קבורתיה דמשה“, וכן תרגם אונקלוס „בית קבורתא דמשה“ (שם).<sup>4</sup> ואמנם מסופר ש„כבר שלחה מלכות של בית קיסר: לכו וראו קבורתו של משה היכן הוא, הלכו ועמדו למעלה וראו אותו למטה, ירדו למטה וראו אותו למעלה, נחלקו חציין למעלה וחציין למטה, עליונים ראו אותו כלפי מטה, ותחתונים ראו אותו כלפי מעלה. לכך נאמר: „ולא ידע איש את קבורתו“.<sup>5</sup> ופרטים יותר בענין זה מוצאים אנו במדרש אחד<sup>6</sup> וז"ל: „הלך משם (=אדריגוס קיסר) לארץ מואב למצוא קברו של משה רבינו ראש לכל הנביאים. וצוה לחפר שם וחופרים בהר והם רואים מקום סתרו למטה מהם ושם חופרים למטה למטה והיו רואים מקום סתרו למעלה מהם, מיד החצה חופרין לשני חלקים חציים למעלה וחציים למטה ואלו שהיו חופרין למעלה היו אומרים לאותם מלמטה תמצאו אותו, ואלו שהיו חופרין למטה היו אומרים לאותם מלמעלה תמצאו אותו עד שהגיע ומתו“.

הנוסעים העבריים בימי הבינים לא הזכירו על דבר קברו. רק במקור מאוחר (גלילות ארץ ישראל) אנו קוראים:

ומשטים באתי לק"ק נבו ונגד העיר הר גדול וגבוה וחלק מאד אי"א לעלות עליו הוא הר נבו ועליו מת משה רבינו ואין יודעין מקום קבורתו והיא בחלק ראובן.

(מובא בסדה"ד א', מ"ו, ב)

1 חסוה גס: במדבר כ"ז: י"ב—י"ג; דברים ל"ב, מ"ח—מ"ט; ל"ג, כ"א.

2 ירושי' סוטה פ"א, ה"י, תוס'. סוטה פ"ד, ח' (צוקרמנדל 800 שורות 18—17)

3 פסיקתא רבתי פרק כ"א, דף כ"ב, ע"א.

4 על המקורות התלמודיים אחריהם עיין בהרחבה דברים: ש. קרויס, השלות, כרך ל"ט,

עמ' 121—133, 520—540.

5 ספרי דברים שני, הוצ'. אי"ש דף קנ"ט, ע"ב. לתיקון הנוסח ראה: מדרש-תנאים, 226

שורה 17 וכן הערת ר' יוד צבי הוסמן למשנה תורה וגם בבלי סוטה י"ג, ע"ב, ועיין ש. קליין,

עבר הירדן היהודי, הוספת, עמ' 75 הערה 5. וראה גם „וקברו של משה“ (מכילתא דר' ישמעאל,

מסכתא דיוסע בשלח פרשה ח', הוצ'. הורוביץ-רבינן עמ' 171).

6 מדרש עקטאן דמר יעקב, ב"י אגדת אגדות, הוצ'. לונץ, עמ' 23. וכאן הנוסח מחוקן ל"ט

כת"י שנמצא תחת ידי ושבדעתי לפרסמו בקרוב.

כנראה היתה אז איוו מסורת על דבר „ק"ק נבו", ואולי גם על קברו של משה אלא משום שבתורה כחוב „ולא ידע איש את קבורתו", כותב גם בעל הרשימה הזאת „ואין יודעין מקום קבורתו". על כל פנים ידיעה מפורשת אין לנו. ישנה מסורת, ממקור קבלי, המספרת על קברו של משה במערת-המכפלה בחברון.<sup>7</sup> המסורת הנוצרית (אבסכיוס, סילויה ואחרים) יודעת את מקום קברו בסביבת נבו או ליויאס.<sup>8</sup> המסורת הערבית יודעת עד היום את מקום קברו, וקבר „נבי מוסא" הלא הוא בסביבת ים המלח ויריחו, והעליה לרגל אליו הלא הם ידועים עד היום הנה.<sup>9</sup>

## נח

בקצה המערבי של בקעת הלבנון נמצא הכפר כרך נוח שבו מראים עד היום את קבר „נבי נוח", ואת המקום הזה יודעת המסורת העברית כמקום קברו:

ומשם לדקדק<sup>1</sup> מהלך יום אחד ולשם קברו של נח ארכו כ"ד אמות.

אלה המסעות, 189

כפר נוח<sup>2</sup> שם קבר נוח הצדיק ע"ה.

יחוס האבות, 218

הסופר הערבי אבן-ג'ביר (1185) מספר<sup>3</sup> על קברו של נח, ביחד עם קבר שת, בבקעה מהלך שני ימים מדמשק „ואורך קבר נח הוא שלשים רגל" ואם כי אין הוא נוקב לפנינו את שם המקום, נראה הדבר שהתכווין למקום זה של המסורת היהודית, ואפילו תיאור הקבר מחאים לזה שבספר „אלה המסעות". עלי מהראת (1173) מודיע בפירוש שבא"ל-פ"ך-נוח נמצא קבר נח<sup>4</sup> מי השפיע על מי, המסורת העברית על הערבית או להיפך. אין לדעת. אבל כנראה, נקבע במקום זה קברו של נח, על שם הדימוי שיש בין שם המקום לשמו של נח. המסורת השומרנית יודעת<sup>5</sup> שנח נקבר במערת המכפלה ביחד

7 ס' התמונה המיוחדת לר' נחוניא בן הקנה ולר' ישמעאל כה"ג, קארען דף ס' עמ' ב', וראה במבוא לחיבור זה „המסורות שבחנך", הערה 6.

P. Thomsen, *Loca Sancta*, ss. 91–92 8

9 Z.D.P.V. 32, ss. 207–221 ועיין עתה מאמרו של א. ש. יהורה, מסורת מסלמית על מקום קברו של משה, בספרו: „עבר וערב" עמ' 283–288.

1 קדק = קרק = כרך.

2 ר' יהוסף שורץ קובע את קברו בוחלה, לדרום-מזרח בעל-בק, וגויי תארץ מראים שם קבר נח ועליו בנין (תבוה"א, הוצ' לונדן, ע"ח).

3 G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, 422 8

4 שם, עמ' 180.

5 M. Gaster, *The Asatir*, A. IV, 36–38 8

עם אדם הראשון. וכזאת אנו מוצאים גם במסורת הערבית.<sup>6</sup>

## נחום הנביא

על אודות קברו של נחום ישנה רק מסורת מאוחרת אחת מהמאה ה־12:  
תנחום, שם קבורת נחום הנביא ורבי תנחומא.

יחוס הצדיקים, 228

אין ספק שקביעת הקבר של נחום במקום זה גובעת מחוץ דימוי השמות „נחום” וכפר „[ת]נחום”, ומאותה סיבה קבעה, כפי שאנו רואים, המסורת גם את קברו של ר' תנחומא במקום זה; וממקור אחר<sup>1</sup> אנו יודעים אף על קברו של רבי תנחום בכפר זה. אילו היה מקום לזהות את כפר נחום עם אלֶקֶשׁ,<sup>2</sup> עיר מולדתו של הנביא, כי אז יכולנו להסיק שמכאן מוצא המסורת הזאת. לפי הירונימוס הראו את קברו בגליל התחתון. כנראה גם כן על-יד כפר-נחום.<sup>3</sup> לפי מסורת נוצרית אחרת נקבר, כנראה, בבית-גוברין.<sup>4</sup> קברו ידוע גם בחוף לארץ ישראל, במקום עין-שפתה<sup>5</sup> וגם במקום אחד סמוך לנינוה<sup>6</sup> והוא מקודש שם עד היום.

נון (ראה: יהושע בן נון)

נפתלי ואשר (ראה גם: שבטים)

מסורת אחת יודעת על קברי נפתלי ואשר בקדש נפתלי, ושניה – רק על קברו של נפתלי בלבד:  
ואת נפתלי ואת אשר קברו אותם בקדש נפתלי איש איש במקומו אשר ניתן לבניו.

ס' הישר, רצ"ה

ושם<sup>1</sup> קבר דבורה ונפתלי בן יעקב, ועליהם בנוי ציון.

ר' יצחק בר מוסא, 278

G. Le Strange, p., 316 8

1 יחוס האבות, המעמר ג', עמ' 217.

2 י. ז. הורוביץ, א"י ושכנותיה, ערך אלֶקֶשׁ, דף 50 סוף הערה 2.

Loca Sancta, s. 59 3

4 ראה: ש. קליין, במאמרו: על הספר Vitae Prophetarum (כ,ספר קלונר" עמ'

200–201).

5 מסעות ר' בנימין מטורילת, הוצ'. אדלר, עמ' ס"ח.

6 ר' יהוסף שורץ, חבוה"א, הוצ'. לונץ, עמ' ש"ב.

1 אמנם, כפי שנחג בעל הרישימה הזאת, לא הביא גם כאן את שם המקום; אבל הואיל ויחד עם

נפתלי הוא יורע, במקום זה, גם על קברה של דבורה ומקום קברה הוא, לפי הנוסעים, בקדש

על כן לא נסעה אם נחשוב שגם הנוסע למקום זה החכוין.

כדאי לציין שכל הנוסעים המדברים על קדש יודעים את המקום רק כמקום קברם של דבורה, ברק בן אבינועם ואחרים. ואינם מציינים את קבריהם של נפתלי ואשר במקום זה. נראה לי שאת מוצא המסורת לקברו של נפתלי יש למצוא על פי שם המקום קדש נפתלי.  
המסורת הערבית<sup>2</sup> קובעת את קבר שניהם בכפר מגדה.<sup>3</sup>

נתן הנביא (ראה: גר החוזה)

עדו הנביא

קברו של עדו נקבע בדרך היא פנאס, על יד מעיינות הירדן; ואלו הן המסורות:

עדוא בדרך<sup>1</sup> נאסף.  
משם הלכנו לדרך וראינו מערת פמיס שיוצא ממנה הירדן<sup>2</sup> ומחוץ לעיר קבר עדו הנביא.  
בפמיס היא דן קבור עדו הנביא ע"ה.  
ר' יעקב שלח ר' יחיאל מפריז,<sup>3</sup>  
בדרך היא לשם<sup>4</sup> פמיאס בלשון רז"ל<sup>5</sup> ובדשון ערבי באניס שם עדוא הנביא.

קבלת צדיקי ארץ ישראל,<sup>85</sup>  
דן היא בנאס והיא בא"י, וממנה יוצא הירדן שם קבור עדו הנביא ע"ה, ועליו אילן גדול בוטם והוא בצורת אריה.<sup>6</sup>

יחוס האבות,<sup>217</sup>  
באניאס היא דן שם עדו הנביא ועליו אילן גדול והוא בצורת אריה.<sup>5</sup>  
יחוס הצדיקים,<sup>224</sup>

G. Le Strange, Palestine under the Moslems, 470 \*

3 בפר לצפון-מזרח שפרעם.

1 ב.קברי אבות" כתוב. עדוא בנו נאסף, וסבור הייתי שיש כאן דיוק מכוון למלה "בנו" במקום הנביא, וכן העירותי במאמרי על מסורת הקברים בא"י, סיני, שנה ה', חוב' ז'—ט' (חש"ב), עמ' קנ"ו, הערה 8. אולם אל נכון העיר י. פראור (היהודים כמלכות ירושלים הצלבנית, עמ' 45) כי יש כאן לחקן ולקרוא. עדוא בדרך נאסף.

2 תוס' בכורות ז', ד'; נ"ה, ע"א: הירדן יוצא ממערת פמיס.

3 יהושע י"ט, מ"ז.

4 מגלה ר', ע"א: א"ר יצחק: לשם זו פמיס.

5 זה לקוח מוברים ל"ג, כ"ב: "דן גור אריה" (העיר על זאת פרופ' ש. קליין ז"ל). ב.אלו יחוסי הצדיקים ז"ל וציונם" שיצאו לאור על ידי (ידיעות, שנה ח', חוב' א', עמ' 15) כתוב: "דן עומא תנביא רחוק מן העיר פרסה ועליו אילן בוטם גדול ולמטה מעט בית שעושין בו חפילה ושם מקום זרוע ונים".

מקום זה לקביעת מקום קברו של עדו הנביא הוא מפליא ביותר. כי מה קשר יש לעדו הנביא עם פנייס. מקום עבודת האליל פן אכל מדברי הימים א. ו'. ה' אנו יודעים שאחד מבניו של גרשום בן משה רבנו היה עדו. ומכיון שהמסורת קבעה במקום זה את מקום קברו של שבואל על כן ציינה במקום זה אף את קברו של עדו (האחד מבין שאר בניו של גרשום הנזכרים באותה רשימה בדברי הימים) והואיל והמסורת העממית רצתה למצוא דוקא את קברו של עדו הנביא, ולא את אחד מבניו. הכלתי ידועים של גרשם. הוסיפה למלה עדו גם את התואר „הנביא“.

## עובדיה הנביא

קברו של עובדיה הנביא נקבע אצל כל הנוסעים בכפר ברעם. ורק ר' פתחיה מרגנשבורג מספר שבהר געש הוא קבור. אם כי אנו מוצאים אצל ר' שמואל בר' שמשון ידיעה שעל קברו ישנה כתובת<sup>1</sup> שבה כתוב „זה קבר עובדיה הנביא הירא את השם מנעוריו שנפטר בשנת חק"ע ליציאת מצרים“, והן זה שהיה בימי אחאב אמר על עצמו „ועבדך ירא את ה' מנערי“ (מל"ב י"ח, י"ב). מכל מקום הכוונה היא לעובדיה הנביא ולעובדיה שהיה בימי אחאב כאחד. כי לפי האגדה, עובדיה של ימי אחאב הוא הוא עובדיה הנביא.

1. והר געש גבוה מאד ובהר געש קבור עובדיה הנביא.

ר' פתחיה מרגנשבורג, 81

## 2. עובדיה ח"ך כפר ברעם.

קברי אבות, 38

ולפנים מעט<sup>2</sup> קבר עובדיה ואבן שיש עליו. ובה חקוק „זה קבר עובדיה הירא את השם מנעוריו, שנפטר בשנת חק"ע ליציאת מצרים.“<sup>3</sup> ר' שמואל בר' שמשון, 33

ומשם הלכתי אל ארץ הערב<sup>4</sup> וראיתי סלע אחד ובחור הסלע קבר אסתר המלכה... וקרוב משם בעוד ככרת ארץ קבר ר' פנחס בן יאיר ועובדיה הנביא אצל מררשו שעדיין קיים ונאה מאד.

מנחם בר' סרף החברוני, 41

## בכפר ברעם עובדיה הנביא.

ר' יעקב שליח ר' יחיאל מפריז, 32

1 בענין הכתיבת על קבר עובדיה בכפר ברעם, ראה מאמרי: „אלו יחסי הצדיקים ו"ו וציונם“, ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, שנה ח', חיב' א' עמ' 14–15.

2 אמנם מכאן לא ברור המקום, אבל ממה שתזכיר מקורם נראה שזה כפר ברעם.

3 ועיין: א. ל. סוקניק, ציון, ספר שני, עמ' 111.

4 אולי במקום „הערב“ יש לקרוא ברעם? אבל מכל מקום הכוונה היא לכפר ברעם שכן

הוא קובע במקום זה את קבר אסתר ופנחס בן יאיר שלמי חמסורות השונות הם קבורים בכפר ברעם

ומגוש חלב לכפר ברעם כשתי פרסאות שם עובדיה הנביא ע"ה ועליו  
אילן גדול מוטל על הציון שלו לאורכו. וקרוב משם בית מדרש שלו  
בנין מפואר מאד.

תוצאות ארץ ישראל, ס'

<sup>אברהם</sup> בכפר ברעם עובדיה הנביא.

קבלת צדיקי ארץ ישראל, 85

שם (= בכפר ברעם) עובדיה הנביא. מרוב גדול לציון ותחתיו המערה.

ר' משה באסולר, ט' א'

כפר ברעם. צפון לכפר שם קבור עובדיה הנביא ע"ה. ועליו אילן  
בוטנין. ואצלו בור מים מכוונסים.

יחוס האבות, 221

וצפון לכפר (= ברעם) קבורת עובדיה הנביא ועליו אילן בטנים.

יחוס הצדיקים, 226

המסורת הנוצרית<sup>5</sup> קובעת את קברו של עובדיה הנביא בשומרון. ביחד  
עם זה של אלישע ויוחנן המטביל.

עלי הכהן, חפני ופנחס ואם אי-כבוד

קברם של עלי ובניו מסומן, לפי המסורת. בשילה:

לשני בני הגביר עלי בשילה ולו מקום ושם אם אי-כבוד<sup>1</sup> מקברת.

קברי אבות, 36

בשילה. עלי הכהן גדול ושני בניו ע"ה.

ר' יעקב שליו ר' יחיאל מסרין, 53

בשילה. עלי וחפני ופנחס ואם אי-כבוד.

קבלת צדיקי ארץ ישראל, 84

בלי ספק נקבע מקום קברם בשילה לפי המסופר בשמו"א, פרק ד'.

עמוס הנביא

קברו של עמוס הנביא מסומן בחקוע אשר ביהודה.<sup>1</sup>

Loca Sancta, s. 102, ועיין גם ש. קליין, במאמרו על הספר Vitae Prophetarum

(ב"ספר קלזנר", עמ' 198—199)

1 נרמס "אם לא יכבד", אולם כבר העירותי (ציון, ספר ד', עמ' 161) שיש כאן טעות וצ"ל:

"אם אי-כבוד".

1 בענין תקוע אמנם לא היתה מסורת קבועה. במסורת הנוצרית (ועיין ש. קליין, במאמרו

על הספר Vitae Prophetarum ב"ספר קלזנר", עמ' 197), ירעו על תקוע שבנחלת זבולון ו

הר"ק בפי' לעמוס א', א': "תקוע היא עיר גדולה בנחלת בני אשר" ושם ד', י': "עמוס היה מאנשי

מלכותו [של ירבעם], כי תקוע היה מבני אשר". וראה מה שכתב ש. קליין M.G.W.J. 1923, s. 271

וכן מאמרו של W. Sütterlin, Palästina Jahrbuch, 1921, ss. 31—46 אבל בנוגע לקבר

עמוס, קבעה איתו המסורת בחקוע שביהודה.

אבל קרוב תקוע ובה שדה וסותרת חבל נביאים בני אמוץ<sup>2</sup> ועמוס  
והם יחד בתוך המערה המטוהרת.

קברי אבות 31–35

בתקוע ישעיה ועמוס תוך מערה.

קבלת צריקי ארץ ישראל 83–81

עוד ספר לוי בקברו של עמוס הנביא<sup>3</sup> רואים הגלחים אשר שם  
בעוונות מאור גדול על קברו בלילה. ואם יגשו קרוב לקברו להסתכל  
בדבר בחשך ידמו לא ראו אור.

ר' יצחק בן ר' מאיר לטיף, 179

גם המסורת הנוצרית,<sup>4</sup> והיא קדומה למסורת העברית, קבעה את מקום  
קברו בתקוע. כי הן היה „בנקדים מתקוע“.<sup>5</sup>

פנחס בן אלעזר (ראה: אלעזר)

פנחס (ראה: עלי הכהן)

צפורה

בשלישה מקומות קובעת המסורת העממית את קברה של צפורה. והם:  
כפר חטים,<sup>1</sup> ראס אמאס שע"י טבריה<sup>2</sup> והר הכרמל.

1. משם הלכתי לכפר חטים וראיתי בצד ההר ב' קברים, יש אומרים  
קבר יהושע ויש אומרים קבר יתרו וקבר צפניה (צ"ל: צפורה).

ר' שמואל ברי שמשון, 31

בכפר חטים, יתרו חותן משה רבינו וצפורה לחיי עוה"ב.

ר' יעקב שליו ר' יחיאל מפריז, 53

וכן יודע גם נוסע קראי על קברה במקום זה:

ואמרו ששם (= בכפר חטין) קבורת יתרו וצפורה בתו.

שמואל הקראי, 20

2 צ"ל: בן אמוץ.

3 מכאן אין לברר את המקום.

4 Loca Sancta, s. 68

5 עמוס א', א.

1 המסורת הערבית יודעת במקום זה רק את קברם של יתרו ואשתו. ובודאי יש קשר בין

מסורת זו לעברית. G. Le-Strange, Palestine under the Moslems, p. 450 ועיין: יוסף

ברסלבסקי, הטבע והארץ, כרך ב', חוב' י', עמ' 523.

2 אף המסורת הערבית (G. Le-Strange, P. 341) יודעת שבטבריה קבורה צפורה, וברגר

מוצא מסורת זו, ראה השערתי בערך: „יוכבד“, ובערך „אלישבע“.

2. ועל הדרך כמו מיל מטבריא מערה, שם יוכבד אם משה רבינו ומרים אחותו וציפורה אשת משה.

תוצאות ארץ ישראל, ס"א

טבריה... משם הלכנו רחוק מיל למערה כמין כפה. וצר של מטה פרוץ ויש ב' כוכין מימין וג' משמאל וב' כנגד הפרוץ ושם יוכבד ושתי כלותיה צפורה ואלישבע והאחרים לא נודעו בשם.

ר' משה באסולה, י"ח, א'

וכמו תחום שבת מטבריה בכפר שקורין ראס בן עמיס שמה קבורים יוכבד וצפורה אשת משה רבינו ע"ה.

יחוס האבות, 216

ראס בן עמוס שם קבורת יוכבד אם משה רבינו ע"ה, וצפורה אשתו.

יחוס הצדיקים, 228

3. ומשם הלכתי להר הכרמל ועליתי על ההר ונכנסתי בחוף מערה אחת ולשם קבורת יוכבד אם משה רבינו וצפורה אשת משה.

מנחם ברי' פרוץ החברוני, 40

וישנה עוד מסורת על קברה שלפיה אין לדעת לאיזה מקום התכוין הכותב: על הר גבוה בתוך יער קבורת צפורה, אריה שומר אותה, ואין אדם רשאי ליכנס לשם ולחתוך עצים מן היער. פעם אחת הלך גוי אחד ולא חשש, בעגלה ובשני מריאים, ולקח עצים וחזר לביתו. בא אחריו הארי והמית אותו ושני המריאים, וחזר לקברה. ועוד יש לשם קברות רבות. ויש לשם מערה גדולה. אחרים אומרים זו היא מערה של יונה בן אמת, ומערות אחרות אינן ידועות.

ר' יעקב ברי' נחנאל הכהן, 10

## צפניה הנביא

המסורות העבריות מציינות את מקום-קברו של צפניה בלבנון, והמאחרות שבהן קוראות גם בשם—ג ב ע. מסורת אחת מאוחרת מאד יודעת את המקום—צפיתא. אבל המעניין הוא שכולן יודעות שהוא קבור בלבנון.<sup>1</sup> אך עוד צפניה עליהם הלבנון והוא עליו.

קברי אבות, 36

וסמוך לצידון<sup>2</sup> הר הלבנון ולשם קבורת צפניה הנביא ע"ה.

אלה המסעות, 158

1 ר' שמואל ברי' שמשון מציין אמנם בכפר חטים את קבר צפניה, אבל כפי שהראיתי יש שם טעות ובמקום "צפניה" צ"ל צפורה, ועיין בערכה.

2 עד היום ישנו כפר גדול למזרח צידון ושמו ג'יבא (א. ספיר, הארץ, 328) ואולי זהו המקום גבע שבמסורות הנאות.



בהר הלבנון צפניה הנביא.

קבלת צדיקי ארץ ישראל, 85,

גבע, הוא בהר הלבנון. שם קבור צפניה הנביא והוא חוף מערה סגורה ומדרשו קיים. לא ימושו עננים מאותו המקום לעולם ושם מעינות נובעים.

יהוס האבות, 218

גבע, היא בהר הלבנון שם ציון קבורת צפניה הנביא.

יהוס הצדיקים, 225

ונראה לי שגם באגרת של ר' יצחק בן ר' מאיר לטיף. בהזכירו את

קבר צפניה, התכוון למקום זה. ואלה דבריו:

בחור אחד נחמד ושוב ספר לי, בקברו של צפניה הנביא ענן כבוד תמיד עליו.<sup>5</sup> ואם יעמדו שם זה מקצה מזה. וזה מקצה מזה מהקבר לא יראה האחד את חברו.

ר' יצחק בן ר' מאיר לטיף, 179–180

והמסורת המאוחרת ביותר יודעת על צפיתא כמקום-קברו:

ומשם לצפיתא והוא בראש הר הלבנון ושם קבורת צפניה הנביא עליו השלום.

שבחי ירושלים, ר' א'

כדאי לשים לב גם למסורת הנוצרית. ביחוד, בקשר עם המסורת האחרונה. היא<sup>4</sup> מודיעה לנו שער מולדתו ומקום קברו של צפניה היא *Σαραβαθα*.<sup>5</sup> יש לשער ש *Σαραβαθα* היא צפיתא שבמסורת העברית המאוחרת. אם כי אני יודע לקבוע את המקום. בכל אופן נראה שהן המסורות העבריות שלא ציינו את המקום בדיוק. אבל ידעו שבלבנון קברו של צפניה. והן המסורת הנוצרית התכוונו למקום צפיתא. שכנראה גם שם זה אינו מדויק. ואולי יש בו משום דמוי לצפניה?<sup>6</sup>

<sup>5</sup> העננים האלה נזכרים גם ביהוס האבות, ומכאן יש לשער כי גם ר' יצחק לטיף התכוון

לאותו מקום.

Loca Sancta, s. 103

<sup>6</sup> מבין שלטי מסורת זו המקום נמצא בשכט שמעון, סביר ש. קליין שהכוונה היא כאן לסביבת בית-גוברין, ועיין מאמרו: על הספר *Vitae Prophetarum* (ב, סזר קלונר", עמ' 202).

<sup>7</sup> ואולי אפשר לשער שאין הכוונה במסורת לצפניה הנביא, אלא לצפניהו כהן משנה (מל"ב, כ"ה: י"ח-כ"א) שלקחהו נבזרדאן אתו – רבלתה ומי יודע אם *Σαραβαθα* שבמסורת הנוצרית אינו רבלת או רבלתה שבתנ"ך שנמצאת אמנם בין הלבנון לטול הלבנון. על קביעת המקום *Σαραβαθα*

בסביבת רבלת, עמר כבר Jeremias, P. J. B., 1933, 47 ff.

מדינת ישראל  
משרד החנוך והתרבות  
הספריה הפרגונית

## קין והבל

הירונימוס בפירושו ליחזקאל י"ז, י"ח כותב שלפי המסורת היהודית נמצאות מצבותיהם של הבל וקין בדמשק. אם כי אין לנו יודעים מניין שאב הירונימוס מסורת זו כ"מסורת עברית" דווקא. מכל מקום יכולים לנו לסמוך על עדותו זו, כי בודאי שמע כזאת מפיו המורים היהודיים שהיו לנו. המסורת הזאת הקובעת את מקום הקבר בדמשק נוצרה, כנראה, על פי השוואה אתימולוגית-עממית<sup>1</sup> בזה שפרשו את השם דמשק = דם-שק. כלומר השקאת-דם, או שפך דם או דם של שק וכדומה—פירושים שונים מסביב או בקשר להריגתו של הבל על ידי קין אחיו. ואף על פי שזוהי מסורת יהודית, הנה אין לנו מוצאים אותה אצל הנוסעים העבריים בימי הביניים, זולת אצל אחד מהם. וגם כן לא בדמשק עצמה, כי אם, כנראה, בסביבתה: ורחוק מבעלת<sup>2</sup> מהלך יום אחד בראש ההר קברי הבל וקין.

אלה המסעות, 159

אברהם

אמנם דמשק נמצאת כמהלך שני ימים מבעלת, היא בעל-בק ולא כמהלך יום אחד, כפי עדות בעל אלה המסעות, אבל כידוע לא דקדקו רושמי הקברים ביותר בסימון המרחקים, אך כנראה שלא לדמשק עצמה התכווין כי אם למקום אחד שבקרבת מקום לה. יושבי המקום אבילה, בסביבות דמשק, גרסו את השם אבילה מהבל, והם מראים במקום זה את קברו של "נבי הביל" שהרגו אחיו "קביל" (קין).<sup>3</sup> ראובן (ראה גם: שבטים)

ואלו הן ההודעות על קברו של ראובן:

1. ור' זירא קרוב על ציונו וכתוב עליה ר' זירא, ראובן, שמעון לוי דינה קבר של כסה הדם, שאין אדם יכול להכניס ידו, כל כך מכוסה. ר' יעקב ברי נתנאל הכהן, 8 ומשם עד ראובן בן יעקב ושמעון ולוי ויהודה ודינה ובנימין ובין כל אחד מהלך יום או יומים.

ר' יצחק בן אלפרא, 82

2. רומי, שם קבור ראובן בן יעקב אבינו ע"ה במערה, בארון של חרש מונח על הקרקע.

יחוס האבות, 220

1 V. Aptowitzer, Kain und Abel, (1922) ss. 43—44 והערות בקשר עם זה

בסוף הספר, וכן עיין: 2. Anm. 476. s. 1926, M. G. W. J.

2 הכוונה לבעל-בק, וראה: י. ז. הורוביץ, א"י ושכנותיה, ערך בעל בק, עמ' 168.

3 שם, ערך אבולונים, בסוף.

3. ויקברו את ראובן ואת גד בעבר הירדן ברומיא אשר נחן להם משה לבניהם.

ספר הישר, רצ"ה

לפי שתי המסורות הראשונות (1) נראה לי שיש לקבוע את מקום קברו בארבל. כי ביחד עם קברו של ראובן נזכרים אחרים שהמסורות האחרות קובעות את קברם בארבל. יחוס האבות (2) מציין את שם המקום — רומי, והכוונה, כנראה, לרומא או לרומה שנזכרת בתלמוד<sup>1</sup> וכן אצל יוזפוס.<sup>2</sup> ספר הישר (3) יודע אמנם על קברו בעבר הירדן, אבל המעניין הוא שגם הוא מודיע על מקום בשם רומיא, כנראה כפר בחורן.<sup>3</sup> שורש המסורות האלו — מלבד אולי זו של ארבל — אין לקבוע. המסורת הערבית יודעת שלשה מקומות כמקום קברו: אבן-בטוטה יודע על קברו בטבריה<sup>4</sup> עלי מהראת — בכבול<sup>5</sup> וגם המקום נבי-רובין<sup>6</sup> על יד המושבה רחובות, ידוע עד היום כמקום קברו והעליה לרגל אליו מפורסמת למדי.

רבקה (ראה: אבות ואמהות)

רחל

על ציון מקום קבורתה של רחל אנו מוצאים עוד במקרא בכמה מקומות.<sup>1</sup> גם בספרות התלמודית<sup>2</sup> דנו על מקום-קבורתה, ומדיונם אנו למדים שעוד חוץ עמדו על אי הבהירות שבמסורת הקדומה, שלפיה כאילו נקברה רחל הן על יד בית לחם והן בגבול בנימין בצלצח. המסורת בימי הביניים קובעת את קברה על יד בית לחם. אמנם, הרמב"ן (כמובא אחר כך) שראה בעיניו את קבר רחל ואומר „שאין מן קבורת רחל לבית לחם אפילו מיל" עמד על דבר זה והוא מעיר גם ש„הדרך אשר המצבה בה קרובה לבית אל בגבול בנימין". וגם ר' אישחורי הפרחי ראה את קבר רחל ומציין שהוא נמצא במרחק של שמונה שעות בקרוב מבית אל (עיין להלן). ואמנם מצא שיק<sup>3</sup> שהמקום המקודש למושלמים הנקרא בשם קובית אל עזיו, למערב תל אל פול.

1 תוס' עירובין ד', י"ז; עירובין ג"א, א'.

2 מלחמות ג', ו', כ"א.

3 י. ספיר, הארץ, ט"י 1893.

4 Le Stramge, p. 341

5 שם, עמ' 467.

6 עיין השערתו של ר"י גולדהר, בס' ארמית קודש, עמ' מ"א, הערה א', ואולי על שם חנניה

רובין שנמצא שם? ראה גם: לוח א"י שנה ו' עמ' 70, 82.

1 בראשית ל"ה: ט"ו-כ'; שם, מ"ח, ז; שמו"א י', ב; ירמיה ל"א, י"ד.

2 תוס' סוטה י"א, ז'; בר"ר ס"ב, ט'.

3 Z. D. P. V. IV. 248 ff.

שנקרא גם בשם „קובית רחל“. כאמור, ההודעות מימי הבינים – מחוץ לזו של הרמב"ן – מציינות את קברה על יד בית לחם, והרי הן:

וקרוב לבית לחם כחצי מיל קבורת רחל על אם הדרך. והמצבה עשויה מאחת עשרה אבנים למניין בני יעקב, ועליה כפה בנויה על ארבעה עמודים. וכל היהודים העוברים חותמים שמם על אבני המצבה. ר' בנימין מטורלה, מ.

ובא על קבר רחל לאפרת מהלך חצי יום מירושלים. ועל קבר אחד עשר אבנים כנגד אחד עשר שבטים למי שעדיין לא נולד בנימין אלא בצאת נפשה, אין שם אבן כנגדו והם שיש. ואבן של יעקב שיש אחד והוא על כולם וגדולה היא מאד משני בני אדם.<sup>1</sup>

ר' פתחיה מרגנשברג, 31-32

בין המסילה בבית לחם אפרת היא רחל מבכה כמו עלמה מבכרת. קברי אבות, 35

וכמו כן על קבורת רחל בנוי באבני גזית בארבעה פתחים ואחת עשר אבן על קבורתה והעליון אחר כי אומרים כי בנימין היה קטן לא היה יכול להביא אבן שלו.

ר' יעקב בר' נחנאל הכהן, 12

וקודם בואנו לחברון הגענו לקבר רחל אמנו.

ר' שמואל בר' שמשון, 28

ומשם הלכתי וראיתי קבורת רחל בדרך אפרת היא בית לחם קרוב לירושלים ב' פרסאות למזרחו שלנו.

מנחם בר' פרץ החברוני, 37

בבית לחם, קרוב לקבורת רחל, מערה לצדיקים וחסידים זצ"ל.

ר' יעקב שלח ר' יחיאל מסרין, 53

ועכשיו שזכיתי ובאתי אני לירושלים שבח לאל הטוב והמטיב ראיתי בעיני שאין מן קבורת רחל לבית לחם אפילו מיל... וכן ראיתי שאין קבורה ברמה ולא קרוב לה אבל הרמה אשר לבנימין רחוק ממנה כארבע פרסאות והרמה אשר בהר אפרים רחוק ממנה יותר משני ימים... ונראה בעיני כי קברה יעקב בדרך ולא הכניסה לעיר בית לחם יהודה הקרובה לפי שצפה ברוח הקדש שבית לחם אפרתה יהיה ליהודה ולא רצה לקברה רק בגבול בנימין והדרך אשר המצבה בה קרובה לבית אל בגבול בנימין וכך אמרו בספרי בחלקו של בנימין מתה כדאיתא בפר' וזאת הברכה.

הרמב"ן, לברא' ל"ה, ט"ו.

ז כל אחד מהבנים שם אבן על שם אחר עשר שבטים, והאבן של יעקב היא על כולם, כי שמו שתיים עשרה אבנים זו למעלה מזו. ועיין: מדרש דקה טוב, בראשית ל"ה, סימן ב'.

כשתי פרסאות מירושלים דרך חברון מצבת קבורת רחל על הדרך  
כתחום שבת, משם לבית לחם, והמצבה עשתי עשרה אבנים: שתי אבנים  
זו אצל זו רוחב האבן לרוחב הקבר ואורך שתי האבנים לאורך הקבר.  
והנה חמש שורות זו על זו מעשר אבנים ואבן אחת למעלה מן העשר  
ארכה לאורך הקבר ורוחבה לרוחב הקבר. והקבלה כי עשרת השבטים  
נחנו עשר אבנים ויעקב אביהם נתן את העליונה. בנימין לא נתן כי  
קטן בן יומו היה. יוסף לא נתן או שהיה קטן כבן שמונה שנה או  
מפני עגמת נפש שהיתה אמו.

חוצאות ארץ ישראל, נ"ז-נ"ח

והנה מבית אל זה אל קבורת רחל אמרו שיש כמהלך שמונה שעות  
ומשם אל בית לחם כאלפים אמה.

כפתור ופרח, רצ"ו.

נשוב לירושלים וגלך לדרום ביושר אל כמו שעה שם קבורת רחל  
ומשם אל בית לחם כאלפים אמה.

כפתור ופרח, רצ"ט.

#### בבית לחם בדרך — רחל.

קבלת צדיקי ארץ ישראל, 84

ובחברון אברהם יצחק ויעקב, ורחוק מדם קבר רחל אשת יעקב.

ר' יוסף בר נחמן, 86

ומשם (= מבית לחם) על אם הדרך מצאנו על קבורת רחל מצבת  
גבוה מאבנים.

משולם בן מנחם מוולסרה, 201

ובאנו עד מצבת קבורת רחל ובנוי עליה בנין כיפה עגולה ולא  
נראה לי הבנין ההוא ישן, כאשר היה מן הראוי. והיא על אם הדרך...  
ומפאת ימין לבאים לירושלים גבעה אחת שם, ועליה בית לחם רחוק  
מקבורת רחל כחצי מיל והוא כפר קטן, ושם במה לכומרי אדום.<sup>5</sup>

ר' עובדיה מברסנורה, 127-128

גם קבורת האבות אשר בחברון רחוק מהנה יום ובדרך ההיא יש  
קבורת רחל ע"ה.

תלמיד ר' עובדיה מברסנורה, 169-170

ועל הדרך רחוק מירושלים ה' מילים קבורת רחל אמנו ע"ה והציון  
על מצבתה בנוי מחדש, ובנין כפה על הציון עם ד' עמודים, ומשם  
לבית לחם מיל וזהו כפרת ארץ.

ר' משה באסולה י"א, ב'

5 כניאה שהתכווין למנזר היוני — מר אליס, ועיין גם ר' מתחיה מרגנשבורג.

בית לחם יהודה, קרוב לֵה קבורת רחל אמנו ע"ה בדרך. ועליה מצבה יפה, כמו שנאמר „היא מצבת קבורת רחל עד היום“ ועליה כסה בנין נאה.

יחוס האבות, 211

ואף הנוסעים הקראיים מודיעים לנו בדבר קברה: והלכנו ג' שעות ובאנו אל קבורת אמנו רחל והיא בדרך חברון קרובה לבית לחם בדרך אפרת ועל מצבת קבורתה בנה מחמט פשא בנין נאה קובבא ויפה כיונה עפה.

שמואל הקראי, 16

ואח"כ הלכנו לקבורת רחל אמנו ועליה כסה נאה ובחוכה קברה והיא שעור שעה אחת וחצי לירושלים.

בנימין ירושלמי, 52

גם במסורת הנוצרית נזכר הקבר כמה פעמים<sup>6</sup> וכן הדבר גם אצל הערבים<sup>7</sup> שגם הם יודעים שהקבר „מכוסה בשתיים-עשרה אבנים“. הבישוף ארקולף (סוף המאה השביעית) בנחנו תיאור ממצבת קברה של רחל מוסיף בזה"ל: „שמה, כתוב שם בידי בעלה יעקב, נראה עדיין על פניה (של המצבה)“. <sup>8</sup> שאול המלך

בתנ"ך מסופר שאת גויתו של שאול ואת גוית בניו לקחו מבית-שאן וקברו „תחת האשל (או האלה) בִּיבְשָׁה“<sup>1</sup> או „בארץ בנימן בצלע בקבר אביו“.<sup>2</sup> הנוסעים ורושמי הקברים אינם מודיעים דבר על דבר קברו, ורק במקור מאוחר אנו קוראים:

בית שאן, אומרים כי שאול המלך ע"ה קבור שם.

יחוס האבות, 215

וזה בניגוד להודעה המפורשת שבתנ"ך על העברת גויתו מבית-שאן.

### שבואל בן גרשם בן משה

המסורת העממית קבעה את מקום קברו של שבואל בן גרשם בן משה בפמייס, היא דן, שעל יד מעינות הירדן:

ומחוץ לעיר (= דן) ראיתי קברו של [שבואל] בן גרשם.

מנחם בר' סרץ החברוני, 41

<sup>6</sup> עיין 98 Loca Sancta, s.

<sup>7</sup> ועיין 299 G. Le-Strange, Palestine under the Moslems, p. ועיין גם

P. E. F. Q. St. (1912) 74–82

Thomas Wright, Early Travels in Palestine, London, 1848, p. 6 <sup>8</sup>

1 שמו"א ל"א: י"ב-י"ג; דבהי"א י', י"ב.

2 שמו"ב כ"א: י"ג-י"ד.

דן היא בנאס... ושם קבור שבואל בן גרשם בן משה רבינו ע"ה.

יחוס האבות, 217

באניאס היא דן... ושם שבואל בן גרשום בן משה רבינו ע"ה.<sup>1</sup>

יחוס הצדיקים, 224

מסורת תמוהה זו, שלכאורה אין בשום פנים לקבוע את מוצאה נוצרה, לדעתנו, על פי שני כתובים בתנ"ך. בשופטים י"ח, כ"ט-ל"א אנו קוראים כי בני דן הלכו לעיר ליש ויכבשוה ויקראו לה, "דן בשם דן אביהם" וכן, ויקימו להם בני דן את הפסל ויהונתן בן גרשם בן מנשה, הוא ובניו היו כהנים לשבט הדני עד יום גלות הארץ. פה אמנם כתוב, "מנשה" ולא משה. אבל הני תלויה והכונה למשה וכבר דרשו חז"ל על זה:<sup>2</sup> "גון תלויה במנשה — זכה בן משה ואם לא — בן מנשה". אבל פה מוסב על יהונתן בן גרשם ולא על שבואל בן גרשם כפי מסורות ימי הביניים. אבל גם על זה דרשו חכמינו<sup>3</sup> על הכתוב בדבהי"א (כ"ו, כ"ד), "ושבואל בן גרשם בן משה נגיד על האוצרות" אמרו: וכי שבואל שמו והלא יהונתן שמו. א"ר יוחנן ששב לאל בכל לבו. אין, על כן, שום ספק בדבר שמכתובים אלה מצאו סמוכין<sup>4</sup> לקבוע בפניאס, היא דן, את מקום קברו של שבואל בן גרשם בן משה.

## שבטים

בתנ"ך אין זכר למקום קבורתם ולקבריהם של השבטים. מלבד זה של יוסף. אך בספרות התלמודית ישנן כמה אגדות-מסורות: מהמכילתא<sup>1</sup> אנו יודעים, "שכל שבט ושבט העלה עצמות ראש שבטו עמו"; וכן כשהעלו עצמותיו של יוסף, "אף עצמות של שבטים העלו עמו".<sup>2</sup> באופן מיוחד ידעו על קבורתה של דינה שנטלה שמעון וקברה בארץ כנען.<sup>3</sup> ובמקור אחר אנו קוראים: 1 ב,אלו יחסי הצדיקים ז"ל וציונם" (עמ' 15) כתוב: "ורחוק ממנו (= מעדו הנביא בן) ציון לאדונינו שבואל בן גרשם בן אדונינו משה ע"ה ועליו אילן סגדיאן שישינים תחתיו כל החיות". 2 שהש"ר ב', ט"ו וכן ב"ב קי"ט, ב'. ועיין גם ירושלמי ברכות פ"ט, ה"ב; 3 בבלי, ב"ב ק"י, ע"א. וראה גם: ירוש' סנהדרין פ"ח, ה"ה; תוס', סנהדרין פ"ד, ח' (צוקרמנדל 37 שורות 11—18).

4 לאחר שכתבתי דברים אלו מצאתי שכבר עמד על כך גם ר' ש. ח. קוק, ישוב יהודי בדן (הוצאת ה"חור") עמ' ד' הערה 3.

1 בשלח, תוצ'. הורוויץ, 80 ועיין גם יר' סוטה, סוף פרק א'; וכן פסיקתא דר' כהנא, הוצאת ש. באבער, פ' ויחי בשלח, דף צ"ה, ע"א; אבל אין להוציא מזה שלמי המכילתא נקברו בחברון; כפי שטוכר, — S. Rappaport, Agada und Exegese bei Flavius Josephus, ss. 112—113, Anm. 123.

2 בר"ר מרשה ק', ס"י י"ב; ועיין רש"י בפירושו למכות י"א, ב'; סוטה ז', ב'; ירושלמי סוטה פ"א, סה"י. וכן הרמב"ן בפירושו לבראש' ל"ד, י"ב; 3 בר"ר, ס"ו, י'.

„...והעלה שמעון עצמותיה (של דינה) שחמל עליה, כמו שהעלו עצמות כל השבטים, וקברוה בארץ-ישראל“<sup>4</sup> וכן ידעו גם על „עצמותיו של יהודה“ שהיו „מגולגלין בארון עד שבא משה ובקש רחמים“.<sup>5</sup> יוסף בן מתתיהו מודיע שאת עצמותיהם של בני יעקב הביאו בני ישראל לא״י וקברוהו בחברון.<sup>6</sup> ובעל „ספר הישר“<sup>7</sup> מספר: „ויהי בימים ההם בשבת בני ישראל בעריהם לבטח ויקברו את ארונות מטות אבותיהם אשר העלו ממצרים איש בנחלת בניו; את שנים עשר בני יעקב קברו בני ישראל איש באחוזת בניו“. ור' אשתורי הפרחי מביע דעתו<sup>8</sup> כי „רוב השבטים שהם בכפרים המפוזרים בארץ-ישראל והכפר ההוא נקרא על שם אותו שבט הישן שם“. מהמסורות השונות שנביא נדמה כי דעה זו אינה נכונה ביותר, והפוך הדברים: על פי הרוב היה נקבע שם הנקבר לפי הדימוי שיש בינו לבין שם המקום.

כפי שאנו רואים (בערך של כל אחד מהשבטים) קבעה המסורת כמה מקברי השבטים (ראובן, שמעון ולוי בנימין ודינה ואולי עוד אחדים) בארבל. המקור למסורת זו הוא, כנראה, ההגדה בדבר מלחמת בני יעקב עם אנשי תפוח עד סביבת ארבל.<sup>9</sup> אנשי תפוח נלחמו עם בני יעקב, אבל בני יעקב הכו ורדפו עד ארבל, ואנשי ארבל יצאו לקראתם להציל את אחיהם (ספר הישר). וכן (לפי מדרש ויסעו) הכו בני יעקב גם את חושבי ארבל.<sup>10</sup> כל המסורות יודעות על קברותיהם בארץ-ישראל, ורק מסורת-קראית מאוחרת<sup>11</sup> קובעת את קבריהם במצרים.

## שבעים זקנים

<sup>12</sup> **קברם ידוע בשני מקומות בעברתא (או בשכם) בתמנת סרח (או בחרס):**  
1. והלכתי לשכם... וסמוך לו (= לקברו של יוסף) ב' פרסאות קברי השבעים זקנים.

מנחם בר' פרץ החברוני, 87

4 דרשות יהושע אבן שועיב, וישלח, צד י"ג, ב', קראקא, של"ג (מוכא במסכת שמחות, הוצ', מ. היגער, מבוא, עמ' 84).

5 בב"ק צ"ב, א'; שכות י"א, ב'.

6 קדמוניות ב', ח'. ב. יוספוס שאב את דבריו, כנראה, מספר היובלות, ועיין:

S. Rappaport, Agada und Exegese, שם, שם. על זה שיוספוס אמנם השתמש בטרם היובלות, ראה: H. Bloch, Die Quellen der Flavius Josephus in Seiner Archäologie (Leipzig, 1879), s. 24 ff.

7 ספר הישר, הוצ', אליעזר גולדשמידט, ברלין תרפ"ג, עמ' רצ"ה.

8 כסתר ופרח הוצ', לונק, עמ' רצ"ב.

9 ספר הישר, עמ' קל"ה. וכן: ילינק: ביהמ"ד חלק ג', מדרש ויסעו.

10 ח"י גירלנדר, גנוי ישראל בס"ט מטרבורג, ליק, תרכ"ו, עמ' 35.



בעברתא, שבעים זקנים במערה אחת.

ר' יעקב שלח ר' יחיאל מפריז, 53

ועוד שם בכפר (= עברתא) מערה יש בה שבעים זקנים.

תוצאות ארץ-ישראל, נ"ה

ומשם לעברתא אשר שם אלעזר ואיתמר ופנחס ושבעים זקנים.

תוצאות ארץ-ישראל נ"ט

למזרח שכם ביושר כשתי שעות היא גבעת פנחס ושם ישן... ושבעים זקנים ושם הכפר עברתא.

כפתור ופרח, רצ"ה

ומשם הלכנו לכפר עוברתא... ורחוק מהם ע' הזקנים שהיו עם משה רבינו ע"ה במדבר, כולם קבורים במערה אחת, והמקום ההוא קרוב לעיר שכם.

ר' יצחק נ' אלפרא, 81

בשכם... ושבעים הזקנים.

ר' יוסף בר נחמן, 85—88

בעיר שכם קבורים שבעים זקנים.

אלמוני מקנדיאה, 87

ובשכם יש הע' זקנים.

ר' יוסף דמונטניא, 90

עורתא... ובהמערה אומרים כי שם קבורת שבעים זקנים עליהם השלום.

יתום האבות, 215

עורתא... ובכיפה מערה שם קבורת שנים משבעים זקני ישראל ויא כל השבעים קבורים שם.

יחיס הצריקים, 220

2. חרס שמו הכפר, כלב מקובר ונון שבעים זקנים בנקרת צור מסותרת.

קברי אבות, 36

בתמנת סרח יהושע וכלב וע' זקנים בנקרת צור.

קבלת צדיקי ארץ-ישראל, 81

גם המסורת השומרונית<sup>1</sup> יודעת על קברם בשכם. ואף הנוסעים הקראיים בקרו במקום הזה והרי הודעותיהם:

ואח"כ הלכנו מעט רחוק מהם<sup>2</sup> ובאנו אל בית אחד והוא בית ונכנסנו שם ובתוך הבית יש מערה אחת גדולה ככותל הבית ועל המערה קובבא גדולה ושם קבורת ע' זקנים.

שמואל הקראי, 19

M. Gaster, The Samaritans, their History, p. 175 1

2 מקברי אלעזר, איתמר ופנחס.

ואצלם<sup>3</sup> מערות לש(ב)עים זקנים וראינו אותם והם קרובים לעיר שכם.  
משה ירושלמי, 10

**שלמה (ראה: מלכי יהודה)**

**שם**

נינוה היא נוח שבעבר-הירדן המזרחי<sup>1</sup> ידועה כמקום קברו של שם:  
וראה<sup>2</sup> קבר ארוך שמונים אמה ואמרו שהוא קבר של שם בן נח.  
אבל היהודים לא אמרו זה.

ר' מתתיה מרגנשבורג, 29

ומשם (=מדמשק) הלכנו לנינוה ושם קבר שם בן נח והוא בנאה  
ויש שם בית הכנסת יפה מאד.

ר' שמואל בר' שמשון, 35

אף מתוך המסורת הערבית<sup>3</sup> (ואולי ממנה נוצרה גם העברית?) ידוע  
שבנוה נמצא „קבר סם (שם) אבן נוח (בן נח)“; כנראה שורש מסורת  
ערבית זו היא על פי צלצול השם של המקום. כי שם המקום הוא סן-נוה, והוא  
סמך מאוד לנוה, והערבים גזרו מסן נוח = שם (בן) נח.<sup>4</sup> אבל נדמה לי שיש  
שרשים יותר עמוקים למסורת זו: בתולדות בני נח (בראשית י', א'—י"א)  
מסופר שבין יתר הערים בנה אשור גם את נינוה (שם, פסוק י"א) ואשור  
הן היה בנו של שם (שם, פסוק כ"ב). ובמסורת השומרונית מסופר<sup>5</sup> ביתר  
דיוק ששם שלח את בניו והם בנו ערים שונות וביניהן את נינוה. האין קשר  
בין נינוה זו לנינוה = נוח כמקום-קברו של שם?

**שמגר בן ענת**

קברו של שמגר בן ענת בתמנת, תמנין או תבנין. וכנראה כולם למקום  
אחד התכוונו, שנמצא בין כפר ברעם לקדש, למרות שבאחת המסורות כתוב  
„תמנין היא תמנתה דיהודה“. ואלו המסורות:  
ובתמנת [בן] ענת.

קברי אבות, 38

**בתמנת שמגר בן ענת.**

קבלת צריקי ארץ-ישראל, 85

3 אצל מערת אלעזר ואיתמר.

1 פרטים על עיר זו, עיין: ש. קליין, עבר הירדן היהודי, עמ' 51—53, 53—58.

2 המקום אינו מסומן.

3 G. Le-Strange, Palesline under the Moslems, 516

4 ש. קליין, שם, עמ' 53.

5 M. Gaster, The Asatir, A. IV, p. 35

תבנין, היא תמנתה דיהודה, שם קבור שמגר בן ענת ועליו שני עמודי שיש.

יחוס האבות, 218

תבנין, שם קבורת שמגר בן ענת ועליו שני עמודי שיש.

יחוס הצדיקים, 225

### שמואל הנביא, אלקנה וחנה

שמואל הוא הנביא היחיד, שבתנ"ך מטופר על מקום קבורתו (שמו"א כ"ה, א'; כ"ח, ג') והוא — ברמה. על סמך דברי הכתובים האלה רשמו מציגי הקברים את קברו ברמה (או: רמתים, הרמתה, הרמה, הרמתים-צופים). ורק ר' בנימין מטודילה הוא האחר המספר לנו על העברת קברו מרמה לשילה.<sup>1</sup> בתשובות הרמב"ם (י"ל ע"י א. ח. פריימן, עמ' 135 סי' קל"ט) אנו מוצאים: „וילמדנו רבינו מי שנשבע בשבת או באדונו שמואל לשלא יעשה דבר פלוני אחר נתחרט ע"ז היצטרך התרה כמו מי שנשבע בשם או כיצד דינו". וכבר העיר על זה הרב ש. אסף (שם, עמ' 372) שללא ספק הכוונה לקברו של שמואל ברמה ושיהודי מצרים היו נודרים ונשבעים בו; והוא מראה על שו"ת רדב"ז ח"ב סי' תר"ח וכן שו"ת יכין ובעז ח"ב סי' ז' וכן „ציון“, II עמ' 64—66.

1. ומשם שלש פרסאות לש' שמואל דשילה היא שילה הקרובה לירושלים שתי פרסאות. וכשלקחו בני אדום את רמלה היא הרמה מיד בני היש-מעאלים מצאו את קברו של שמואל הרמתי אצל כנסת היהודים. והוציאו בני-אדום והוליקוהו לשילה ובנו עליו במה גדולה וקראו אותו ש' שמואל דשילה עד היום.

ר' בנימין מטודילה, מ"ב

2. אעלה ברמה, אל קבר שמואל ואלקנה וחנה עלי לכה מדברת.

קברי אבות, 36

ואח"כ הלכנו לרמתים וראינו קברו של שמואל הנביא.

ר' שמואל ברי' שמשון, 30

והייתי ברמה ולשם קבר שמואל הרמתי הנביא ומעיין אצל קברו קרוב לירושלים ב' פרסאות.

מנחם ברי' סרץ החברוני, 37

1 ועיין: ב. דינבורג, לתולדות היהודים בא"י מימי מסעי הצלב הראשון (הדפסה מיוחדת מ„ציון“ סזר ב', עמ' 28—31). המקום, שידוע עד היום ושנקרא נבי-סמויל, נחשב, כנראה, לכחללה לרמה, ואח"כ לרמתים-צופים ולבסוף — בימי הביניים — גם לשילה. על זה נכתב כבר חומר רב ועיין: Z.D.P.V., 1928, s. 270; Z.D.P.V., 1903, ss. 47—48; P.J.B.XXII, ss. 105—6. וראה גם טולידאנו ב„הדביר“ (ירושלים, שנה ג') קיבוץ י"ב—י"ג צד כ"ט; ש. ח. קוק, גנוי קדם ד', צד 100. ועיין לאחרונה מאמרו של י. בן-צבי, יריעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, שנה י', חוב' א' (תשרי—טבת, חש"ג) עמ' 12 ואילך. \*

ברמה, שמואל הרמתי וחנה אמו ע"ה.

ר' יעקב שליח ר' יחיאל מפריז, 58

ברמה שם קברו של שמואל הרמתי ושם חנה אמו בבית אחד נאה מאד, ולפני הבית בית תפלה לישמעאלים וקרוב משם יש מעיין אומ' שהוא מקוה של חנה.

חוצאות ארץ ישראל, ג"ח

למערב ירושלים, כמו חצי שעה, נוטה לצפון, היא הרמתי, ושם שמואל ע"ה כי שם ביתו.

כפחור ופרח, ש'

מסביבות ירושלים, באים מסוריא וממצרים ומנזא אמו... ומארץ בבל עם קהל ירושלים להשתחוות על קבר שמואל הנביא ע"ה ברמה שהיא קרובה מירושלים שני תחומי שבת ויש שם רמה אחרת כנגדה שיש שם לישמעאלים.

ר' יצחק ך אלטרא, 81

ברמה, שמואל ואביו ואמו.

קבלת צדיקי ארץ ישראל, 81

וברמה, אדונינו שמואל הנביא ע"ה.

ר' יוסף בר נחמן, 86

רחוק מירושלים כמו ו' מילין, או מעט יותר, והיא הרמה מקום אדונינו שמואל הנביא ע"ה.

משולם בן מנחם מוולטרה, 204

פעם אחת החדילו הערביים את היהודים מליכנס בטרקלין של קברו של שמואל הנביא להתפלל, קם עליהם הצדיק זלה"ה וחנק בגרונו למחדול היהודים מלבוא בתפלתו, ואמר לו: תחזיר המפתח ליהודים וישקדו על פתחיי, כי הם בניי, לא אתם. מיד החזיר.

ר' יצחק בן ר' מאיר לטיף, 170

בכ"ח באייר ביום מיתתו<sup>2</sup> באים מכל הסביבות ומדליקים עליה אבוקות גדולות, מלבד מה שמדליקים עליה גר תמיד.

ר' עובדיה מברטנורא, 146

רחוק מירושלים ע"ה מהלך חצי יום יש קבורת שמואל הרמתי זצ"ל והיא בראש ההר ושם בית-הכנסת יפה<sup>3</sup>

חלמיד ר' עובדיה מברטנורא, 160

<sup>2</sup> ר' עובדיה מברטנורא אמנם אינו מפרש בשם קברו, אבל זה ברור כי אליו התכוין.

<sup>3</sup> מאותו זמן נשארו גם חקנות, שלא ילכו שחויי יין להחפז ברמה מקום שמואל ע"ה.

דכבתי לרמה רחוק מירושלים ו' מילים... שם ארמון גדול בנוי מעליות על קבר שמואל הנביא ע"ה. אומרים שהוא בנין רומאני. ובקצה הבית יש דירה א' ליהודים שמתפללים בה. ומדליקים נרות לכבוד הנביא ע"ה כי יש להם קבלה שאחורי הכתל שמתפללים כנגדו שם המערה וקבר הנביא... וזה הבנין בראש ההר וכשמו כן הוא רם מאד וכנגדו רחוק מיל ראש הר אחר רם כמהו כמעט וזהו מן הרמתיים צופים, כי משם צופים למרחוק ושמם מסביב הר אפרים. בשפוע ההר יש מקוה חקוק בהר כשלש על שלש ומרוצף באבנים. ונכנסים בו בחלון והוא מי מעין. אומרים כי שם טבלה חנה ע"ה ואומרים שגם היא נקברת עם בנה ואישה אלקנה ג"כ.

ר' משה באסולה, י"א, ב

ברמה, שם קבור שמואל הרמתי ע"ה שנאמר: ותשובתו הרמחה כי שם ביתו. ושם קבורים אלקנה אביו וחנה אמו ושני בניו. והוא במערה סגורה ועל המערה בנינים ועשו שם צורת קבר. אף על פי שאינו קבור (ל)שם, עשו כן בשביל הישמעאלים.

יתום האבות, 215

הרמה, שם קבורת שמואל הנביא ואלקנה אביו, חנה אמו והם תחת המערה.

יתום הצדיקים, 229

וגם הנוסעים הקראים יודעים על קברו של שמואל הנביא וקברי אבותיו: ועלינו ברמה והיא הר גבוה ותלול ושם קבורת אדוננו שמואל הנביא ע"ה בחוף מערה גדולה א' רחבת ידים ועל המערה ההיא בנה מחמט פשא השר בירושלים בנין יפה ונאה וגם ב"ח... והלכנו וירדנו למערה בשירים ובמזמורים בקול ששון ובקול שמחה ובנו עליו ציון גדול בתוך המערה כנגד הקבר על שם שמואל הנביא ע"ה... ובצדו הימין אלקנה אביו ע"ה ובצדו הב' אמו חנה הצדקת קרובים זו לזה וזה לזאת. שמואל הקראי, 25

והלכנו למערת אדוננו שמואל הנביא ע"ה אל רמה זכותו תגין בעדינו והוא ע"ה קבור ברמה על ראש הר גבוה כאמור ותשובתו הרמחה כי שם ביתו. והלכנו לשם והתפללנו עליו ג"כ כמו שעשינו

וכאמור יש בשו"ח הרב"ז שאלה ע"א שנדר נדר לאדונינו שמואל הנביא ועיין: הצופה לחכמת ישראל חר"ץ, חוב' א' עמ' 81.

4 אין לדעת אם זהו באמת תיאור מדויק והבחנה מיוחדת במצב הגאוגרפי, או שזה נובע מתוך רצון בעל האגדה לקבוע את י"הרמה" מצד אחד ואת "רמתיים צופים" מצד שני.

5 אולי יש לראות בזה הר מספורו של ר' בנימין מטודילה בדבר העברת קברו של שמואל?

7

בשאר המקומות והוא ע"ה קבור שמה עם אביו אלקנה הלוי ועם אמו חנה הצדקת והמערה ההיא בפאת מערב כנגד חומות ירושלים.  
משה ירושלמי, 37

שמעון ולוי (ראה גם: שבטים)

חמש הודעות יש לנו על דבר קבריהם של שמעון ולוי, שעל פיהן יש לקבוע, כנראה, שני מקומות כמקום-קברם, והם: כפר מנדא<sup>1</sup> וארבל.

1. ואת שמעון ואת לוי קברו בעיר מנדא אשר נתנה לבני שמעון ויהי מגרש העיר לבני לוי.

ס' הישר, רצ"ה

2. ור' זירא קרוב על ציונו וכתוב עליה ר' זירא, ראובן שמעון לוי, דינה, קבר של כסה הדם, שאין אדם יכול להכניס ידו, כל כך מכוסה.

ר' יעקב ברי נחמאל הכהן, 8

ומשם עד ראובן בן יעקב ושמעון ולוי ויהודה ודינה ובנימין ובין כל אחד מהלך יום או יומים.

ר' יצחק בן אלפרא, 82

ניתאי הארכלי שמעון ולוי ודינה ויתרו.

ר' יוסף בר נחמן, 85

ארבל. שם קבורת נחאי הארכלי ע"ה ור' זירא סמוך לכפר ולמטה על פני השדה קבורים שמעון ולוי ודינה אחותם, ועל קבר דינה אחותם עולה הדם.

יהוס האבות, 217

נראה לי שכל ארבע המסורות האלו (2) לארבל התכוונו, בהתאם לשמות הקבורים במקום זה. המסורת הערבית (עלי מהראת) יודעת את קברו של שמעון.<sup>2</sup> ביחד עם זה של ראובן בכבול, ושל לוי<sup>3</sup> — ב, כפר לוי שנמצא בין שכס לירושלים.

שראצר (ראה: שמעיה ואבטליון. אישים בתק' התלמוד)

שרה (ראה: אבות ואמהות)

1 כפר לצפון-מזרח שפרעס, ונזכר בתלמוד ירוש' ראש השנה פ"א, ה"ג ובר"ר נ"ב, ז

ר' יששכר דכפר מנדי.

2 G. Le-Strange, Palestine under the Moslems, p. 467 ראה שם, גם עמ' 423

3 שם, עמ' 493.

## שֶׁת

קברו של שֶׁת זכה לפרסום רב והוא נזכר כמעט, בפי כל הנוסעים, שקובעים אותו בארבל:

ראובן שמעון לוי דינה קבר של כסה הדס... ובציון אחת בנין  
כמו בית בנוי על שם שֶׁת בן אדם.

ר' יעקב בר נחמאל הכהן, 8

משם הלכנו לכפר חטים ומצאנו שם קבר. ובדרך רחוקה כמו ב' פרסאות קברים של שבטים וקבר דינה אחותם ביניהם... ואומרים כי קרוב הציון של שֶׁת וראינוהו.

ר' שמואל בר' שמשון, 31

וראיתי קבר אחד מן השבטים ודינה אחותם... ומשם הלכתי ונכנסתי במערה אחרת ושם קבר שֶׁת בן (אנוש) [אדם] אורכו מחזיק חצי פרסה.

מנחם בר' סרץ התברוני, 30

וקרוב לארבל שלשה שבטים מבני יעקב ודינה אחותם ואצל הציון גדל הדס נאה ואין אדם רשאי ליקח ממנו ענף. לא יהודי ולא ישמעאל. פן יענש וקרוב משם צדיק אחד. ואמ' המים עוברת עליו ומכוסה בעפר ובכניין והמים נופלים במעיין כמין בור. ואומ' כי הוא שֶׁת בן אדם הראשון.

תוצאות ארץ ישראל, ס"א

בארבל, ניתאי הארבלי ושֶׁת בנו של אדם הראשון וד' שבטים ודינה אחותם.

קבלת צדיקי ארץ-ישראל, 84

ארבל, שם קבורת רבי זירא... ובשדה קבורת ארבעה שבטים ודינה אחותם. ואצלם הדסים, ושם קבור שֶׁת בן אדם הראשון.

יחוס הצדיקים, 228

מהמסורות שהבאנו ישנן כאלו שמודיעות בפירוש על ארבל כמקום קברו. אבל גם אלו ששם המקום אינו מסומן בהן התכוונו בלי ספק, כפי שמראים גם שאר הקברים. לארבל המקור "מסורת" זו הוא, כנראה, ודי-סעד וכן גם ח' סעד שבין כפר חטים לעילבון ומהשם "סעד" גרסו "שֶׁת".<sup>1</sup> המסורת הערבית יורעת<sup>2</sup> את קברו של שֶׁת. ביחד עם קברו של נח בבקעה אחת מהלך שני ימים מדמשק<sup>3</sup> וארכו ארבעים רגל.<sup>4</sup>

1 העירני על כך מר. ה. בנכנשמי.

2 G. Le-Strange, Palestine under the Moslems, p. 422

3 במסורת חשומרונית ידוע כי שֶׁת בנה מדינה, ויקרא שמה דמשק" ועיין: M. Gasler,

The Asatir, A. II, 3

4 חשוה למנחם בר' סרץ התברוני הקובע ש, ארכו מחזיק חצי פרסה.